

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

BRIAN A. SPARKES

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ - Α. ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ

7. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΖΩΗ: ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΣΚΗΝΙΚΟ

Nick Fisher

Εισαγωγή

Πριν από δύομις χιλιάδες χρόνια, με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (508/7 π.Χ.) γίνονταν στην Αθήνα αποφασιστικά βήματα προς την κατεύθυνση της πιο σημαντικής μορφής άμεσης δημοκρατίας του αρχαίου κόσμου. Για πολλούς λόγους γνωρίζουμε πολύ περισσότερα για την πολιτική και κοινωνική ζωή της Αθήνας την Κλασική περίοδο από ό,τι για οποιαδήποτε άλλη από τις πολυάριθμες, θεωρητικά ανεξάρτητες, μικρές πόλεις-κράτη. Πρώτον, η Αθήνα έγινε γρήγορα, μαζί με τη Σπάρτη, ένα από τα δύο ισχυρότερα κράτη της Ελλάδας και κατέβαλε ορισμένες προσπάθειες για να «εξαγάγει» το καινοτόμο και αντιφατικό σύστημα διακυβέρνησής της ως ένα μέσο ενίσχυσης της ηγεμονίας της τον 5ο αιώνα. Γι' αυτό τόσο η πόλη όσο και η δημοκρατία της προσέλκυσαν το μέγιστο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον, τότε και τώρα. Δεύτερο, σε αυτή την περίοδο έζησαν μεγάλοι δραματουργοί, ιστορικοί και φιλόσοφοι, πολλά έργα των οποίων έχουν διασωθεί. Τρίτο, σε αντίθεση με το μεγάλο της αντίπαλο τη Σπάρτη, επιδίωκε συνειδητά να είναι μια «ανοιχτή κοινωνία»: αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολλοί αξιόλογοι μη-Αθηναίοι συγγραφείς και στοχαστές να εγκατασταθούν, μόνιμα ή προσωρινά, στην πόλη και να αποτυπώσουν το πολιτικό σύστημά της στα γραπτά τους (συχνά ασκώντας πολύ έντονη κριτική). Τέταρτο, το αθηναϊκό σύστημα παρήγαγε σε αφθονία, και με τη μόνιμη μορφή των λίθινων επιγραφών, πολλές καταγραφές σχετικά με αποφάσεις και απολογισμούς του έργου των αρχόντων της. Στην Αττική έχουν αποκαλυφθεί πολύ περισσότερες δημόσιες επιγραφές από ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο κράτος εκείνης της περιόδου, αν και αυτή η «επιγραφική συνήθεια» διαδόθηκε σε όλο τον ελληνικό κόσμο και δια-

Εικόνα 7.1 Αθηναϊκή επιγραφή όπου αναγράφονται μέτρα εναντίον της τυραννίας. Στην κορυφή υπάρχει ανάγλυφο που εικονίζει τη Δημοκρατία να στεφανώνει το Δήμο (337/336 π.Χ.).

τηρήθηκε στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο ως χαρακτηριστικό και αξιόλογο πολιτισμικό φαινόμενο. Τέλος, μετά από έναν αιώνα εξουχιστικών αρχαιολογικών ερευνών, κυρίως στην αγορά (κέντρο της πόλης), εξακολουθούν να έρχονται στο φως πολλά στοιχεία για την αθηναϊκή δημόσια ζωή. Γι' αυτούς τους λόγους, το κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται αναγκαστικά στην Αθήνα, δυσανάλογα ενδεχομένως σε σχέση με την πραγματικότητα εκείνης της εποχής. Θα στραφούμε ωστόσο και στη Σπάρτη, που παρουσιάζει ακόμη περισσότερες ιδιομορφίες, και σε ορισμένες άλλες πόλεις, για τις οποίες υπάρχουν χρήσιμα στοιχεία.

Αθηναϊκή δημοκρατική ζωή

Η αθηναϊκή δημοκρατία (εικόνα 7.1), όπως και όλα τα πολιτικά συστήματα στον ελληνικό κόσμο, περιοριζόταν σε μια επίλεκτη ομάδα ενηλί-

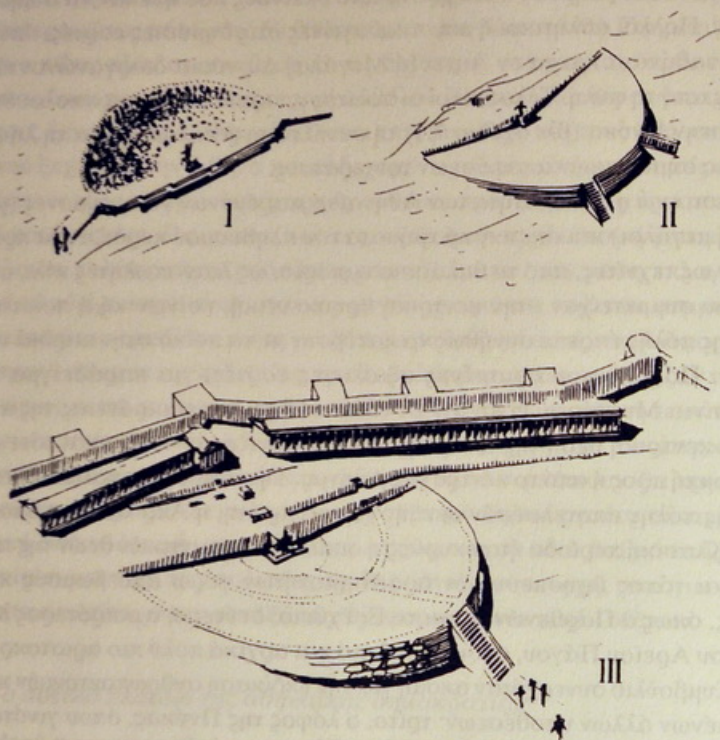
κων ανδρών πολιτών (κατά μέσο όρο περίπου 30.000 ή πιθανώς περισσότεροι, ίσως πάνω από 50.000 στα μέσα του 5ου αιώνα). Σχημάτιζαν έτσι ένα είδος ελίτ, σε αντίθεση με τις διάφορες κατηγορίες υποδεέστερων κατοίκων που είχαν λιγότερα ή καθόλου δικαιώματα: τους εγκατεστημένους ξένους στην Αθήνα (*μέτοικοι*), τις γυναίκες και τους δούλους. Αυτό που ξεχώριζε την Αθήνα και ενδεχομένως άλλες «δημοκρατικές» πόλεις ήταν οι εξής αλληλένδετες αρχές: οι νόμοι πρόσφεραν ίση προστασία και δικαιώματα σε όλους τους πολίτες, ανεξαρτήτως πλούτου ή γαιοκτησίας· όλοι οι πολίτες είχαν πρόσβαση στα αξιώματα (είτε μέσω εκλογής είτε μέσω κλήρωσης)· ένας σχετικά μεγάλος αριθμός πολιτών συμμετείχαν τακτικά και αμείβονταν (σε μικρότερο βαθμό) γι' αυτό, στα διάφορα διοικητικά σώματα της πολιτείας, τα οποία λάμβαναν και εφάρμοζαν τις αποφάσεις μέσω τακτικών, ορθολογικών και ανοιχτών συζητήσεων που τελείωναν με ψηφοφορία. Ωστόσο, οι γενικές αρχές, το ιδεολογικό τους υπόβαθρο και η πρακτική εφαρμογή συχνά δε συμπίπτουν: θα πρέπει κανείς να αναρωτηθεί εάν το πολιτικό σύστημα δημιουργούσε αποτελεσματική διακυβέρνηση στην κλασική Αθήνα, και σε ποιο βαθμό υπήρχε ευρεία συμμετοχή των πολιτών, σταθερότητα και συνοχή, αντί για εχθρότητα και σύγκρουση μεταξύ των διάφορων κοινωνικών τάξεων.

Το αστικό πλαίσιο της αθηναϊκής δημοκρατίας

Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, όλοι οι πολίτες ήταν μέλη, αρχικά, των 139 δήμων, όπου οι άμεσοι άρρενες πρόγονοί τους ήταν εγγεγραμμένοι το 508/7 π.Χ., και όπου πολλοί, μάλιστα, συνέχιζαν να ζουν σε όλη τη διάρκεια της δημοκρατίας. Οι περισσότεροι από αυτούς τους δήμους βρισκόνταν στην αττική ύπαιθρο και όχι στις αστικές περιοχές της Αθήνας και του λιμανιού του Πειραιά, και πολλοί πολίτες θα είχαν αποκτήσει αρχικά εμπειρία δημόσιων συγκεντρώσεων, εκλογών και αξιωμάτων στους δικούς τους αυτοδιοικούμενους δήμους. Όλοι οι πολίτες του δήμου ήταν επίσης μέλη των μεγαλύτερων σωμάτων των *τριτύων* και των *φυλών*, που είχαν επίσης τις συνελεύσεις και τις τελετουργίες τους και διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση του στρατού ξηράς. Η αντιπροσώπευση για το κατεξοχήν σημαντικό Συμβούλιο (Βουλή) των 500 (50 από κάθε φυλή) και για τους 6.000 δικαστές που στελέχωναν τα δικαστήρια οργανωνόταν επίσης μέσω των δήμων και των φυλών: οι βουλευτές και οι δικαστές επιλέγονταν με κλήρο από καταλόγους που ετοι-

μάζονταν στους δήμους κάθε χρόνο από εκείνους που ήθελαν να συμμετέχουν. Πολλοί αθλητικοί ή μουσικοί αγώνες στις δημόσιες εορτές, όπως τα Παναθήναια και τα εν Άστει [ή Μεγάλα] Διονύσια διοργανώνονταν επίσης από τη φυλή. Τέλος, όλοι οι πολίτες μπορούσαν να παρακολουθήσουν στην Πνύκα (βλ. σχέδιο 7.1) τη συνέλευση (*εκκλησία*) για τη λήψη των πιο σημαντικών αποφάσεων του κράτους.

Έτσι, ενώ η πλειονότητα των Αθηναίων παρέμεναν γαιοκτήμονες (μικροί ή μεγάλοι) και σημαντικά τμήματα του πληθυσμού κέρδιζαν τα προς το ζην ως τεχνίτες, από το θαλάσσιο εμπόριο, ως λιανοπωλητές κτλ., αυτοί που συμμετείχαν στην κεντρική θρησκευτική, κοινωνική ή πολιτική ζωή της πόλης έπρεπε συνήθως να κατέβουν με τα πόδια στην καρδιά της πόλης. Παρόλο που ορισμένες αξιόλογες εορτές, για παράδειγμα τα Ελευσίνια Μυστήρια, γίνονταν σε άλλα κέντρα της επικράτειας της πόλης, η κεντρική θέση της ίδιας της Αθήνας τονίζονταν ακόμη και τότε με μία πομπή προς ή από το κέντρο της Αθήνας. Την αστική και πολιτική καρδιά της πόλης αποτελούσαν οι εξής χώροι: πρώτη, η Ακρόπολη, η οποία στην Κλασική περίοδο ήταν κυρίως η οικία των σημαντικών θεών της πόλης και τόπος θρησκευτικών δραστηριοτήτων γύρω από βωμούς και ναούς, όπως ο Παρθενώνας και το Ερέχθειο· δεύτερο, ο μικρότερος λόφος του Αρείου Πάγου, όπου το παλαιό και αρχικά πολύ πιο αριστοκρατικό Συμβούλιο συνερχόταν ακόμη για την εκδίκαση ανθρωποκτονιών και ορισμένων άλλων υποθέσεων· τρίτο, ο λόφος της Πνύκας, όπου γινόταν η λαϊκή συνέλευση (βλ. σχέδιο 7.1)· τέταρτο, οι ανοιχτοί χώροι κάτω από την Ακρόπολη, ιδιαίτερα η κύρια *αγορά*, όπου συνερχόταν η *Βουλή* των 500 στο Βουλευτήριο, η πρωτανεύουσα φυλή των 50 ανδρών συνερχόταν στην κυκλική Θόλο· στους χώρους αυτούς φυλάσσονταν τα δημόσια αρχεία, συγκαλούνταν τα δικαστήρια, και άλλοι άρχοντες διεκπεραίωναν τις υποθέσεις τους. Στην *αγορά*, επίσης, οι πολίτες μπορούσαν να συμβουλευτούν δημόσιες ανακοινώσεις σε λίθινους ή ξύλινους πίνακες, να ψωνίσουν από αμέτρητα μικρά υπαίθρια καταστήματα, να διαπραγματευτούν συμφωνίες για το εμπόριο ή την πολιτική, να ακούσουν τις ειδήσεις ή τα κουτσομπολιά στις *στοές*, στους χώρους για το πλύσιμο των ρούχων και στα οινοπωλεία. Πέρα από την *αγορά* βρίσκεται η περιοχή του Κεραμεικού, όπου ήταν οι συνοικίες των κεραμέων, πολλά μαγαζιά για ποτά και πορνεία, ενώ έξω από τα τείχη της πόλης ήταν το δημόσιο νεκροταφείο και τα ταφικά μνημεία. Οι άρχοντες και οι βουλευτές έτρωγαν, μάλλον λιτά και κυρίως με δημόσια δαπάνη, σε χώρους που βρισκόνταν δί-

Σχέδιο 7.1 Η Πνύκα της Αθήνας, όπου γινόταν η συνέλευση: οι τρεις φάσεις εικονίζουν την εξέλιξή της από τον 5ο έως τον 4ο αι. π.Χ.

πλα από τα οικοδομήματα που εργάζονταν. Πιο πλουσιοπάροχη περιποίηση προσφερόταν στο Πρυτανείο (ΒΑ της Ακρόπολης), για τους επίτιμους επισκέπτες, τους πρέσβεις που επέστρεφαν από την αποστολή τους και για τους λιγοστούς Αθηναίους στους οποίους η πόλη επιθυμούσε να αποδώσει την εξαιρετική τιμή της «διά βίου ελεύθερης σίτισης στο Πρυτανείο»: η παραχώρηση αυτής της τιμής στον επιθετικό δημοκρατικό πολιτικό Κλέωνα στη δεκαετία 430-420 π.Χ. ενόχλησε πολλούς και η περιπαικτική πρόταση του Σωκράτη, στη δίκη του για ασέβεια και διαφθορά των νέων, να είναι αυτή η «ποινή» του, προκάλεσε την καταδίκη του σε θάνατο με κώνειο.

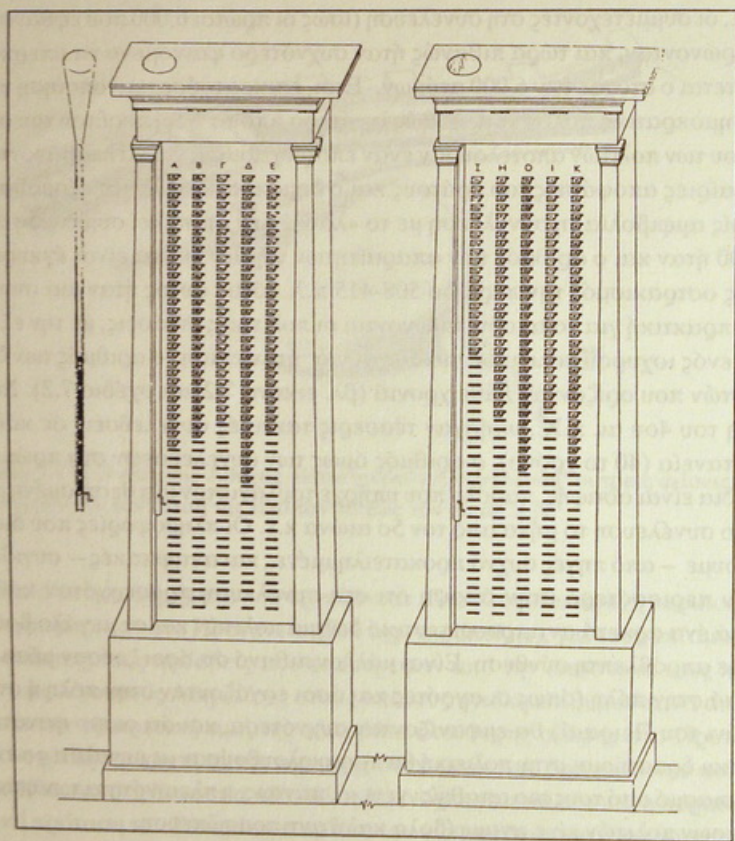
Η συμμετοχή στα όργανα της κυβέρνησης

Η συνέλευση, ανοιχτή σε όλους τους πολίτες άνω των 20, γινόταν σε περιοχή (το λόφο της Πνύκας), όπου σύμφωνα με τις αρχαιολογικές έρευνες τον 5ο αιώνα διέθετε καθίσματα για λίγο περισσότερους από 6.000 πολίτες (περισσότεροι μπορούσαν ίσως να στέκονται στα πλάγια ή πίσω σε ορισμένες περιπτώσεις). Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 404 π.Χ., ο προσανατολισμός του χώρου αναστράφηκε και όλη η περιοχή είχε πιο σαφή όρια: μπορούσαν, ίσως, τώρα να παρακολουθήσουν σχεδόν 7.000 πολίτες, καθισμένοι σε πάγκους (βλ. σχέδιο 7.1). Από τη δεκαετία 400-390 π.Χ., οι συμμετέχοντες στη συνέλευση (ίσως οι πρώτοι 6.000 που έφθαναν) πληρώνονταν, και τώρα πιθανώς ήταν συχνότερο φαινόμενο να υπερκαλύπτεται ο στόχος των 6.000 ατόμων. Έτσι, επικρατούσε ικανοποίηση για το δημοκρατικό πολίτευμα, καθώς λιγότερο από το 1/5 ή περίπου του συνόλου των πολιτών αποτελούσαν έναν επαρκή αριθμό για να λαμβάνονται οι κρίσιμες αποφάσεις του κράτους και ο δημοκρατικός λόγος εξομοίωνε χωρίς αμφιβολία τη συνέλευση με το «λαό». Δεν αποτελεί σύμπτωση ότι 6.000 ήταν και ο αριθμός των απαραίτητων ψήφων για να είναι έγκυρος ένας οστρακισμός την περίοδο 508-415 π.Χ., όταν αυτός ήταν μια συνηθής πρακτική για να αποδυναμώνονται οι πολιτικές εντάσεις, με την εξορία ενός ισχυρού πολιτικού για 10 χρόνια: ήταν επίσης ο αριθμός των δικαστών που ορίζονταν κάθε χρονιά (βλ. εικόνα 7.2 και σχέδιο 7.2). Στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., υπήρχαν τέσσερις τακτικές συνελεύσεις σε κάθε πρυτανεία (40 το χρόνο), ο αριθμός όμως των συνελεύσεων στα πρώιμα στάδια είναι ασαφής, παρόλο που υπήρχε τουλάχιστον μία θεσπισμένη με νόμο συνέλευση το μήνα από τον 5ο αιώνα κ.ε. Οι πληροφορίες – συγκλίνομεν – από πηγές συχνά προκατειλημμένες και αντιφατικές – συγκλίνουν περισσότερο στην άποψη ότι στη συνέλευση προσερχόταν κάθε φορά ένα αρκετά αντιπροσωπευτικό δείγμα πολιτών και σε μεγάλο βαθμό με απρόβλεπτη σύνθεση. Είναι μάλλον πιθανό ότι όσοι ζούσαν μέσα ή κοντά στην πόλη (όπως οι αγρότες και όσοι εργάζονταν στην πόλη ή στο λιμάνι του Πειραιά) θα εμφανίζονταν συχνότερα, και ότι οι πιο φανατικοί και δραστήριοι στην πολιτική θα παρακολουθούσαν με μεγαλύτερο ενθουσιασμό από τους πιο απαθείς: γενικά, πάντως, η πλειονότητα των φτωχότερων πολιτών είχε αναμφίβολα καλή αντιπροσώπευση.

Τα μέλη της Βουλής των 500, όπως και όλοι οι Αθηναίοι άρχοντες και δικαστές, έπρεπε να είναι τουλάχιστον 30 χρόνων: δεν μπορούσε κανείς

Εικόνα 7.2 Αθηναϊκό δικαστικό πινάκιο, μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Σχέδιο 7.2 Αθηναϊκό κληρωτήριο για τα δικαστήρια, 4ος αι. π.Χ.

να έχει περισσότερες από δύο θητείες στη Βουλή στη διάρκεια της ζωής του και όχι σε διαδοχικές χρονιές. Με βάση αυτά τα δεδομένα και επίσης με την πιθανότητα ότι η μέση ηλικία των βουλευτών ήταν τα 40 χρόνια, φαίνεται πιθανό ότι τουλάχιστον το 1/3, ίσως και το ήμισυ, όλων των πολιτών θα έπρεπε να υπηρετήσουν τουλάχιστον μία φορά για να λειτουργήσει το σύστημα κατ' αυτό τον τρόπο. Οι ευθύνες ήταν μεγάλες (προετοιμασία θεμάτων για τη συνέλευση, έλεγχος της συνέλευσης, διαχείριση πολλών άλλων διοικητικών και οικονομικών υποθέσεων) και όλοι οι βουλευτές, όπως και οι άλλοι άρχοντες, υποβάλλονταν σε πολύ σημαντικούς ελέγχους, οι οποίοι περιλάμβαναν αυστηρή εξέταση πριν από την ανάληψη του αξιώματος (*δοκιμασία*) και διερεύνηση της θητείας μετά τη λήξη της (*εύθυνα*).

Εξουσία τουλάχιστον ίση με αυτή της συνέλευσης ασκούσαν οι 6.000 δικαστές, που θεωρούνταν επίσης και ως ο «λαός». Τα δικαστήρια εκδίκαζαν πολλές προφανώς «πολιτικές» υποθέσεις καθώς και ιδιωτικές διενέξεις· στην πραγματικότητα πολλές από τις υποθέσεις συνδύαζαν αξεδιάλυτα τις προσωπικές και πολιτικές διαφωνίες, συχνά ως τμήμα μιας νομικής «βεντέτας» μεταξύ των κυρίαρχων Αθηναίων. Μέσω της δικαστικής οδού διώκονταν όσοι είχαν περάσει με επιτυχία στη συνέλευση προτάσεις για συζήτηση και ψηφοφορία που αποδεικνύονταν παράνομες (*γραφή παρανόμων*). Το λαϊκό δικαστήριο ήταν στην πραγματικότητα το μοναδικό σώμα που μπορούσε να ελέγξει τι έκανε η συνέλευση, και οι δικαστές δεν ήταν υποχρεωμένοι να λογοδοτήσουν ή να ελεγχθούν για τις αποφάσεις τους (όπως επισημάνθηκε στο απόγειο της κριτικής των δικαστηρίων στην κωμωδία του Αριστοφάνη *Σφήκες*). Οι δικαστές, όπως οι βουλευτές και οι άρχοντες, έπρεπε να είναι 30 χρονών τουλάχιστον. Συνολικά, φαίνεται πιθανό ότι υπήρχε δίκαιη αντιπροσώπευση των κοινωνικών τάξεων, ωστόσο, οι παραδοσιακές απόψεις για την αξία της εμπειρίας λόγω ηλικίας και ο μεγαλύτερος ελεύθερος χρόνος των γηραιότερων θα πρέπει να καθιστούσε τη θέση του δικαστή ιδιαίτερα ελκυστική σε αυτούς τους πολίτες, όπως φανερώνει και το πορτρέτο τους στο έργο του Αριστοφάνη

Οι πολιτικοί και ο λαός

Γενικά, το πολιτικό σύστημα τότε κατάφερε να δημιουργήσει εντυπωσιακά μεγάλο ενδιαφέρον και προσωπική ενασχόληση με τα κοινά: πάρα πολλοί σκληρά εργαζόμενοι πολίτες διέθεταν το μεγαλύτερο μέρος του

χρόνου τους για τη λήψη αποφάσεων και τη διοίκηση της πόλης. Πολίτες που διατηρούσαν απόσταση από όλες αυτές τις δραστηριότητες θα στηλιτεύονταν ως «άχρηστοι», όπως αναφέρεται στον Επιτάφιο λόγο του Περικλή από το Θουκυδίδη (*Ιστορία* 2.34-46). Σε όλη την περίοδο, υπήρχε ασφαλώς μια αργόσχολη ελίτ πλουσίων, που η σύνθεσή της μπορούσε να υφίσταται σημαντικές αλλαγές· η προσωπική και η οικονομική συμβολή τους ήταν αποφασιστική για τη λειτουργία του συστήματος. Οι δέκα στρατηγοί εκλέγονταν κάθε χρόνο και αποτελούσαν τη στρατιωτική και πολιτική ηγεσία (υπήρχαν και άλλοι εκλεγμένοι στρατιωτικοί άρχοντες)· μία σειρά από στρατηγίες μεταξύ του 443 και 429 π.Χ. ήταν η θεσμική βάση επάνω στην οποία στηρίχθηκε η προσωπική κυριαρχία του Περικλή στην αθηναϊκή πολιτική εκείνης της περιόδου. Πρεσβευτές, εκλεγμένοι κατά περίπτωση, εκπροσωπούσαν την πόλη· από τα μέσα του 4ου αιώνα εκλεγμένα σώματα αξιωματούχων συμβούλευαν για την κατανομή των πόρων, και οι επικεφαλής τους αποκτούσαν εξαιρετική επιρροή (αυτές οι ηγετικές μορφές ήταν διαδοχικά ο Εύβουλος, ο Δημοσθένης και ο Λυκούργος). Ιδιαίτερη σημασία έχει ότι τους κύριους ρόλους στις δημόσιες συζητήσεις και στις πιο σημαντικές δίκες αναλάμβαναν αυτόκλητα πλούσιοι συνήθως άνδρες, γνωστοί ως ρήτορες ή πολιτικοί, για τους οποίους η δημόσια ζωή ήταν στην πραγματικότητα σταδιοδρομία. Τον 5ο αιώνα, άνδρες όπως ο Κίμωνας, ο Περικλής, ο Κλέωνας και ο Αλκιβιάδης συνδύαζαν τακτικά τους ρόλους του στρατηγού και του ρήτορα, εκφωνώντας λόγους και κάνοντας προτάσεις στη συνέλευση, καθώς επίσης και αγορεύοντας συχνά στα δικαστήρια. Τον 4ο αιώνα ήταν συχνότερος ο διαχωρισμός μεταξύ των ειδημόνων στη ρητορική και στα οικονομικά, όπως ο Εύβουλος, ο Δημοσθένης και ο Λυκούργος, και των στρατιωτικών, όπως ο Ιφιζράτης, ο Χαβρίας και ο Χάρης. Όσον αφορά τον τομέα των οικονομικών, οι περισσότεροι Αθηναίοι δεν πλήρωναν φόρους για την περιουσία ή τα εισοδήματά τους, ενώ οι πλουσιότεροι (ίσως 2.000 - 3.000 χιλιάδες) ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν έναν έκτακτο φόρο περιουσίας (*εισφορά*), και οι περίπου 1.200 πλουσιότεροι ήταν επίσης υποχρεωμένοι να συμμετέχουν στο περίπλοκο σύστημα των δημοσίων «λειτουργιών». Αυτοί οι άνθρωποι έπρεπε να συμβάλουν, με χρήματα και προσωπική συμμετοχή, στη συντήρηση ενός πολεμικού πλοίου ή στη διοργάνωση μιας από τις πολλές δημόσιες εορτές, όπως τα Διονύσια (βλ. εικόνα 7.3). Αυτού του είδους οι συνεισφορές για τις δραστηριότητες του δήμου θα συνεπάγονταν έντονες, και κατά διαστήματα απρόβλεπτες, πιέ-

Εικόνα 7.3 Το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτη στην Αθήνα (335/334 π.Χ.). Χτίστηκε για να εορταστεί η νίκη στα εν Άστει Διονύσια ενός χορού αγοριών που επιχορηγήθηκε από το Λυσικράτη.

σεις για τους πλούσιους και θα συνέβαλαν στην αποδυνάμωση και τη διαφοροποίηση της σύνθεσης της ελίτ. Ωστόσο, πολλοί από τους πλούσιους Αθηναίους έκαναν πολύ περισσότερα από όσα ήταν υποχρεωμένοι και διεκδικούσαν την αναγνώριση για τα έξοδα και τις προσπάθειές τους, ως υποψήφιοι σε διαδικασίες εκλογής ή στα δικαστήρια. Το σύστημα αυτό στην πραγματικότητα συντηρούσε μια πολύπλοκη συνδιαλλαγή συμφερόντων και ευεργετημάτων μεταξύ του λαού και των πλουσίων. Όλοι οι πλούσιοι γνώριζαν κάποια πίεση για να συμβάλουν σε ένα σύστημα, στο οποίο την τελική εξουσία την ασκούσε η πλειοψηφία των φτωχότερων πολιτών στη συνέλευση και στα δικαστήρια· οι πιο φιλόδοξοι, όμως, και πολιτικά δραστήριοι από αυτούς ενθαρρύνονταν για να προσφέρουν περισσότερα με την προσδοκία ότι θα τα λάμβαναν πάλι με τη μορφή «τιμών» – βραβεία, στεφάνια, αγάλματα και τιμητικά ψηφίσματα – και ευκαιριών για πιο επιτυχημένη σταδιοδρομία στο δημόσιο βίο. Το σύστημα αυτό φαίνεται ότι λειτούργησε σε σημαντικό βαθμό· δεν ώθησε μόνο πλούσιους ανθρώπους να προσφέρουν χρήματα και προσωπική προσπάθεια με μεγαλύτερη γενναιοδωρία, με την ελπίδα της ανταπόδοσης, αλλά ενίσχυσε περισσότερο τη συνοχή των τάξεων και το συλλογικό πνεύμα, αφού οι πλουσιότεροι Αθηναίοι αναλάμβαναν ηγετικές θέσεις σε ανταγωνιστικούς τομείς του στρατού και της πολιτικής, όπου και οι απλοί πολίτες είχαν ενεργό ρόλο ως κωπηλάτες, συμμετοχοί στους αγώνες και τους διαγωνισμούς των εορτών ή ως θεατές. Οι σύνθετες ανταλλαγές αυτού του είδους θα υποχρέωναν τους πλούσιους να αναπτύξουν τα αγροκτήματα ή τα άλλα περιουσιακά στοιχεία τους και να επεκτείνουν τις χρηματικές συνδιαλλαγές· συμπορεύονταν με έναν αυξανόμενο εκχρηματισμό και ανάπτυξη της αθηναϊκής οικονομίας προς όφελος των πολλών, ιδιαίτερα όσων ζούσαν στην πόλη. Από την άλλη πλευρά, ασφαλώς, μαρτυρείται επίσης ευρέως η αποστροφή για αυτές και για άλλες όψεις του δημοκρατικού συστήματος, όπως φανερώνουν τα σχόλια σε ολιγαρχική πραγματεία που γράφτηκε γύρω στο 420 π.Χ. από ένα συγγραφέα γνωστό ως Ψευδο-Ξενοφώντα ή «Παλαιό Ολιγαρχικό», ο οποίος παραπονιόταν ότι οι πλούσιοι έπρεπε να πληρώσουν για το στόλο και τις εορτές, ενώ οι φτωχοί έπαιρναν τα λεφτά και οι πλούσιοι γίνονταν φτωχότεροι (1.13). Ακόμη και ο ίδιος ο Ξενοφώντας παρουσίαζε τη ζωή ενός πλούσιου φορτωμένου με αυτούς τους φόρους και τις λειτουργίες καθώς επίσης και με τις υποχρεώσεις για τη διασκέδαση των φίλων και για τις συγγεντρώσεις πολιτών (Οικονομικός 2.5-7). Αυτές οι πηγές φανερώνουν

ότι πολλοί πλούσιοι, ιδιαίτερα όσοι είχαν μικρότερης εμβέλειας πολιτική σκέψη ή οι αποτυχημένοι, αισθάνονταν ακόμη ότι θίγονταν, επειδή δεν είχαν τις εξουσίες που ασκούσαν οι ελίτ άλλων λιγότερο δημοκρατικών πόλεων και επειδή υπήρχαν κοινωνικές πιέσεις από το σύστημα των φόρων και των λειτουργιών καθώς και από τα δικαστήρια. Ωστόσο σε γενικές γραμμές, το σύστημα λειτούργησε καλά στην Αθήνα. Δυστυχώς δε διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες για τη λειτουργία παρόμοιων μηχανισμών στις άλλες δημοκρατικές πόλεις της Ελλάδας, παρόλο που ορισμένα σχόλια στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη υποδηλώνουν ότι ήταν πολύ διαδεδομένοι.

Η αστική κοινωνική ζωή

Ο συνδυασμός του έντονου ανταγωνισμού και του πνεύματος της συναίνεσης και της συνοχής φαίνεται ότι διαπερνούσε τις δύο κύριες μορφές ψυχαγωγίας που επικρατούσαν στην κοινωνική ζωή των περισσότερων ανδρών στις ελληνικές πόλεις: γυμναστική, αθλητικοί και μουσικοί αγώνες στη διάρκεια της ημέρας, και κοινά, τελετουργικά γεύματα, ποτό και άλλα είδη παιχνιδιών το βράδυ. Αρχικά, όλες αυτές τις δραστηριότητες μπορούσε ίσως να τις απολαύσει μόνο η αριστοκρατική ελίτ, σταδιακά όμως η συμμετοχή σ' αυτές διευρύνθηκε, σε διαφορετικό βαθμό σε κάθε πόλη.

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

Οι διαιρέσεις στον ελληνικό κόσμο και τα κυρίαρχα συστήματα αξιών τους συνέβαλαν στη δημιουργία ενός πολιτισμικού πλαισίου, στο οποίο ο συνεχής πόλεμος για εδάφη, πλουτοπαραγωγικές πηγές ή δόξα, και ο έντονος ανταγωνισμός για βραβεία και τιμές στις αθλητικές και άλλες αναμετρήσεις σηματοδοτήθηκαν από ένα πλέγμα εννοιών με ιδιαίτερη βαρύτητα. Οι ελληνικές πόλεις θεωρούσαν απαραίτητο να προετοιμάζουν τους πολίτες τους για πόλεμο, ως έφιππους, πεζούς ή ναυτικούς, με βάση τα υπάρχοντα μέσα, και να ικανοποιούν την επιθυμία του συνόλου για να τιμώνται όσοι διακρίνονταν στον πόλεμο ή όσοι πέθαιναν για τις πόλεις τους. Ενθάρρυναν επίσης πολύ την ενασχόληση των πολιτών τους με την άσκηση και την αθλητική προπόνηση και τον ανταγωνισμό, αφενός ως πολεμική προετοιμασία και αφετέρου για την ευχαρίστηση που προκαλούσαν οι αθλητικές αναμετρήσεις μεταξύ γυμνών νεαρών ανδρών (από τον 6ο αιώνα, τουλάχιστον, ήταν διαδεδομένες οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις

μεταξύ νεαρών ανδρών και εφήβων, ιδιαίτερα στις ανώτερες τάξεις· βλ. κεφ. 15). Η σημασία που αποδιδόταν στους Πανελλήνιους ή Στεφανίτες αγώνες (καθιερώθηκαν στις αρχές του βου αι. π.Χ.), που γίνονταν κάθε τέσσερα χρόνια στην Ολυμπία, στους Δελφούς, στον Ισθμό της Κορίνθου και στη Νεμέα, υποδηλώνεται από δύο στοιχεία: κηρυσσόταν εκχειρίρα σε όλο τον ελληνικό κόσμο στη διάρκεια τους, ώστε να είναι δυνατή η πρόσβαση για τους αθλητές και τους θεατές, και οι νικητές απολάμβαναν δημόσιες τιμές και απολαβές· για παράδειγμα στην Αθήνα οι ολυμπιονίκες είχαν δωρεάν σίτιση διά βίου στο Πρυτανείο. Πολλοί επιτυχημένοι αθλητές προωθούσαν πολιτική σταδιοδρομία ή τις φιλοδοξίες τους. Στους Στεφανίτες αγώνες υπήρχαν μόνο βραβεία από στεφάνια ελιάς ή δάφνης, σε άλλους αγώνες όμως απονέμονταν πολύτιμα βραβεία (π.χ. στα φημισμένα Παναθήναια στην Αθήνα, τα βραβεία ήταν μεγάλοι αμφορείς με ακριβό λάδι ελιάς), και ο υψηλού επιπέδου αθλητισμός έγινε σταδιακά λιγότερο προνόμιο των αριστοκρατών απ' ό,τι ήταν στην αρχή. Ορισμένες πόλεις επίσης (όπως η ελληνική πόλη του Κρότωνα στη νότια Ιταλία τον 6ο αιώνα) επιδίωκαν, με μεγαλύτερη προσπάθεια και αυξημένη χρηματοδότηση, να δημιουργήσουν πρωταθλητές και να αποκτήσουν δόξα.

Στην Κλασική περίοδο, η Σπάρτη στήριξε το εκπαιδευτικό σύστημά της και την αξιοσημείωτη ομοιογενή και πειθαρχημένη ζωή των πολιτών της στην ανάγκη να διατηρηθεί συνεχής στρατιωτική ετοιμότητα και κλίμα φόβου απέναντι στον πληθυσμό των Ειλώτων («δουλοπαροίκων») και να παραμείνει η μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη ξηράς στην Ελλάδα. Γι' αυτό, από την ηλικία των 7 ετών και ως τα 60 οι άνδρες Σπαρτιάτες πολίτες διέθεταν περισσότερο χρόνο από ό,τι οι άλλοι Έλληνες σε αλληλένδετα και καλά οργανωμένα προγράμματα εκγύμνασης και αθλητικών δραστηριοτήτων, συμμετείχαν σε τελετουργικούς αγώνες δρόμου και αντοχής, τραγουδούσαν επίσης και χόρευαν στις εορτές και ακολουθούσαν σκληρή εκπαίδευση ως οπλίτες. Στην Αθήνα, πολλές άλλες εορτές, εκτός από τα Μεγάλα Παναθήναια, περιλάμβαναν αθλητικές αναμετρήσεις στο τρέξιμο, στο άλμα, στη ρίψη δίσκου, στην πυγμαχία και στην πάλη καθώς και σε ιππικούς αγώνες. Μεγάλος αριθμός Αθηναίων σε διάφορα επίπεδα θα πρέπει να προετοιμάζονταν γι' αυτούς τους αγώνες, συχνά στο πλαίσιο «φυλετικών» ομάδων, και να προπονούσαν στα γυμνάσια. Τα γυμνάσια ήταν χώροι πρωταρχικής σημασίας για την κοινωνία των αρχαίων πόλεων και τόποι συνάντησης για πολιτικές και φιλοσοφικές συζητήσεις. Σημαντικές σχολές φιλοσοφίας, όπως η Ακαδημία του Πλάτω-

να και το Λύκειο του Αριστοτέλη, αναπτύχθηκαν γύρω από γυμνάσια, τα οποία αποτελούσαν επίσης και χώρους όπου καλλιεργούνταν φιλίες ή ομοφυλοφιλικές σχέσεις (δεν επιτρεπόταν η συμμετοχή γυναικών και δούλων στις αθλητικές δραστηριότητες).

Η σχέση μεταξύ της στρατιωτικής και της αθλητικής εκπαίδευσης ήταν αναγνωρισμένη, παρόλο που εκφράζονταν αμφιβολίες για την καταλληλότητα της προχωρημένης αθλητικής προπόνησης στη δημιουργία πολεμιστών. Ενώ οι περισσότεροι φτωχοί πολίτες υπηρετούσαν τη στρατιωτική θητεία τους ως κωπηλάτες στο στόλο — το κύριο στήριγμα της αθηναϊκής δύναμης και επομένως ένα σημαντικό άλλοθι για πλήρη δημοκρατία — ή ως ελαφρά οπλισμένοι, είναι παράδοξο, ωστόσο, ότι ως ιδανικό πρότυπο πολίτη παρέμεναν ιδεολογικά οι βαριά οπλισμένοι στρατιώτες («οπλίτες»), οι οποίοι διέθεταν μικρό κλήρο γης. Οι νεαροί άνδρες που επρόκειτο να γίνουν πολίτες (γνωστοί ως *εφηβοί*) φαίνεται ότι βρισκόταν σε ένα προκαταρκτικό στάδιο μύησης για δύο χρόνια. Στο διάστημα αυτό είχαν τους δικούς τους αγώνες στα Παναθήναια και στις άλλες εορτές, καθώς επίσης και ορισμένα στοιχεία στρατιωτικής εκπαίδευσης στο πρόγραμμα τους και καθήκοντα φρουρησης. Η στρατιωτική εκπαίδευση αυτών των *εφήβων* έγινε αυστηρότερη στη δεκαετία 340-330 π.Χ., και οι θρησκευτικές δραστηριότητές τους θα διευρύνθηκαν, ως απάντηση στην ήττα των Αθηναίων από το Φίλιππο της Μακεδονίας το 338 π.Χ. Οι οπλίτες, οι ιππείς και οι κωπηλάτες θα περνούσαν κατά διαστήματα από βασική εκπαίδευση στο πλαίσιο των φυλών, αλλά η στρατιωτική εκπαίδευση δεν είχε τόσο ζωτική σημασία στην Αθήνα και στις περισσότερες πόλεις όσο στη Σπάρτη (βλ. εικ. 7.4). Μεγαλύτερη ώθηση στο στρατιωτικό τομέα δόθηκε τον 4ο αιώνα, κυρίως στη Θήβα, η οποία ενίσχυε σταθερά τη θέση της μεταξύ των ελληνικών δυνάμεων σε μεγάλο βαθμό, μέσω της μεγαλύτερης έμφασης στην εκπαίδευση, στη στρατηγική και στις πολεμικές τακτικές, καθώς επίσης και με τη δημιουργία ενός εξαιρετικού στρατιωτικού σώματος, του Ιερού Λόχου, που το αποτελούσαν 150 ζευγάρια αφοσιωμένων ομοφυλόφιλων εραστών.

ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ ΟΙΝΟΠΟΣΙΑΣ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΑΝΔΡΩΝ
ΜΕ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

Οι δραστήριες μικρές ανδρικές ομάδες ή οι σύνδεσμοι όπου ανήκαν οι πολίτες, από ανάγκη ή επιλογή, συνέβαλαν σημαντικά στην πολυπλοκό-

Εικόνα 7.4 Χάλκινο ειδώλιο Σπαρτιάτη οπλίτη, 6ος αι. π.Χ.

τητα και στον ανοιχτό χαρακτήρα της αθηναϊκής πολιτικής και της κοινωνίας. Είναι δύσκολο να καθοριστεί σε ποιο βαθμό αυτές οι ομάδες δραστηριοποιούνταν στο δημόσιο ή στον ιδιωτικό τομέα. Το καθιερωμένο *συμπόσιο*, με την τυπική δομή της οινοποσίας (θαμώνες μισοξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα, κρασί αραιωμένο με νερό που το έπαιρναν από ένα κοινό δοχείο, κτλ.), και με τη μουσική, τη συζήτηση ή τις ερωτικές επαφές, ήταν η χαρακτηριστική βραδινή δραστηριότητα της ελίτ σε όλη την Ελλάδα. Αποτελούσε το πρότυπο, με διαφοροποιήσεις ως προς την ελευθερία της συμπεριφοράς, για μεγάλη ποικιλία ομαδικών συναντήσεων καθώς και για τις «εορταστικές» συναντήσεις απλών φίλων στα κομψά «δωμάτια των ανδρών» στις ιδιωτικές τους οικίες (βλ. εικόνα 7.5). Ομάδες φίλων (*εταιρείαι*) που συνεργάζονταν στην πολιτική ή σε δικαστικές

Εικόνα 7.5 Ποτό, παιχνίδι και τραγούδι σε αθηναϊκό συμπόσιο. Αθηναϊκή ερυθρόμορφη κύλικα, περ. 470 π.Χ.

διαμάχες και που έπιναν συχνά μαζί, είχαν εν δυνάμει ανατρεπτικό χαρακτήρα: πολλές από αυτές τις ομάδες είχαν έντονο ελιτίστικο ή υπερβολικά επιδεικτικό και επιθετικό ύφος, στοιχεία αντίθετα με τις δημοκρατικές αξίες, ή ακόμη — ιδιαίτερα σε περιόδους μεγάλης πολιτικής έντασης, όπως στην περίοδο 415-414 π.Χ. — αποτελούσαν κέντρα ολιγαρχικών συνωμοσιών. Όλοι οι Αθηναίοι, ωστόσο, ανήκαν όχι μόνο σε δήμους και φυλές που καθιερώθηκαν από τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, αλλά και σε παλαιότερες ψευδο-συγγενικές οργανώσεις, τις *φρατρίες* («αδελφότητες»), που έκαναν επίσης τακτικές εορτές και είχαν επιπλέον υποδιαιρέσεις (σύνδεσμοι *οργεώνων* ή *θίασοι*). Μπορούσε επίσης να συμμετάσχει κανείς σε εθελοντικές ομάδες, που συχνά ονομάζονταν επίσης *θίασοι* ή *οργεώνες*, και είχαν την τυπική μορφή λατρευτικών ομάδων αφιερωμένων σε κάποιο θεό ή ήρωα. Πολλές από αυτές τις ομάδες αποτελούνταν από πολίτες και από μη-πολίτες και συχνά ενίσχυαν την εισαγωγή νέων λατρειών στην Αττική. Όλες αυτές οι ομάδες δρούσαν με τις ίδιες δημοκρατικές διαδικασίες και αξίες, όπως και οι οργανώσεις της πόλης, και οι κοινωνικές τους δραστηριότητες επικεντρώνονταν σε κοινές συναντήσεις, θυσίες και ευωχία, σύμφωνα με το πρότυπο του «ιδιωτικού» συ-

μποσίου. Όλες οι διάφορες κοινωνικές συναθροίσεις και οι σύνδεσμοι, όπου είχαν πρόσβαση οι περισσότεροι, ίσως και όλοι, οι πολίτες, σε σπάνιες τουλάχιστον ευκαιρίες, έδιναν τη δυνατότητα να δημιουργηθούν νέες φιλίες και να αποκτηθούν υποστηρικτές και νέες κοινωνικές ταυτότητες: έδιναν τη δυνατότητα να συμπεριλάβουν οι πολίτες στον τρόπο ζωής τους, κατά διαστήματα τουλάχιστον, ορισμένες απολαύσεις που θεωρούνταν παλαιότερα ως προνόμιο της αριστοκρατίας, όπως φρέσκο ψάρι, διασκεδάσεις, όπως γυναικές μουσικούς και χορεύτριες, ή ένα παιχνίδι τύχης με ζάρια ή μια κοκορομαχία.

Στη Σπάρτη, από την άλλη πλευρά, όλοι οι πολίτες θεωρητικά ανήκαν μόνο στις επίσημες οργανώσεις των κοινών *συσσιτίων*, που ακολουθούσαν ομοιογενείς και αυστηρά περιορισμένες δραστηριότητες, προωθούσαν δοκιμασμένες αξίες και αποθάρρυναν έντονα το ποτό ή τις αποκλίνουσες απόψεις. Το φαγητό ήταν κατά κανόνα λιτό (ο περίφημος μέλανας ζωμός), παρόλο που η αλληλεγγύη μπορούσε επίσης να ενισχυθεί, όταν τα πλουσιότερα μέλη του συσσιτίου πρόσφεραν στους συνδαιτημόνες τους επιπλέον τροφή, κυρίως κρέας από κυνήγι. Ανεξάρτητα, ωστόσο, από το πόσο ανταποκρίνεται αυτή η εικόνα στην πραγματικότητα, τουλάχιστον από τα μέσα του 4ου αιώνα οι εντεινόμενες εντάσεις στη σπαρτιατική κοινωνία οδήγησαν σε πιο εμφανείς διακρίσεις και διχόνοιες στα συσσίτια, καθώς και στις δομές της εκπαίδευσης και της κοινωνίας γενικότερα.

Μπορούμε να πούμε ακόμη λιγότερα για τη λειτουργία παρόμοιων ομάδων και συνδέσμων σε άλλες πόλεις, πολλές από τις οποίες υπέφεραν από περισσότερες διχόνοιες ή εμφύλιους πολέμους (γνωστούς ως *στάσεις*) από ό,τι η Αθήνα ή η Σπάρτη. Σε αυτές τις περιπτώσεις ήταν πιο σημαντικός και καταλυτικός ο ρόλος συνεκτικών ομάδων (*εταιρείαι*) των φιλόδοξων ανδρών που αναζητούσαν προσωπική εξουσία, ενώ ισχυρίζονταν ότι αντιπροσώπευαν τις αρχές της δημοκρατίας ή της ολιγαρχίας. Η κλασική ανάλυση αυτού του φαινομένου στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου υπάρχει στην αναφορά του Θουκυδίδη για τον εμφύλιο πόλεμο στην Κέρκυρα (*Ιστορία* 3.80-5), και σε πολλές περιοχές οι συνθήκες δε βελτιώθηκαν τον 4ο αι. π.Χ.

8. ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Robert Parker

Εισαγωγή

Η ελληνική θρησκεία αποκτά για πρώτη φορά υπόσταση για εμάς γύρω στο 700 π.Χ., την εποχή που χρονολογούνται κατά προσέγγιση οι δύο παλαιότεροι γνωστοί Έλληνες ποιητές, ο Όμηρος και ο Ησίοδος. Ασφαλώς, η θρησκεία δεν επινοήθηκε ξαφνικά εκείνη την εποχή. Ο σημαντικότερος θεός, ο Δίας, ο οποίος συχνά αποκαλείται *Zeus Πατήρ*, κατάγεται από τον ινδοευρωπαϊκό θεό του ουρανού: αποδεικτικό στοιχείο αποτελεί το σχεδόν ταυτόσημο όνομά του με τον ινδικό και ρωμαϊκό θεό, τον *Dyaus pitar* και τον *Diespiter* (Jupiter), αντίστοιχα. Οι πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής που αποκαλύφθηκαν στα μυκηναϊκά ανάκτορα και χρονολογούνται από το 1400 έως το 1200 π.Χ. και είναι γραμμένες σε μια πρώιμη μορφή ελληνικής γλώσσας, μαρτυρούν ότι πολλοί θεοί της κλασικής Ελλάδας ήταν ήδη γνωστοί στη Μυκηναϊκή περίοδο μαζί με άλλες θεότητες που εξαφανίστηκαν. Στους ιστορικούς χρόνους, που άρχισαν γύρω στο 700 π.Χ., ορισμένοι θεοί και θεές ήρθαν στην Ελλάδα από αλλού – για παράδειγμα η Βένδις από τη Θράκη τον 5ο αιώνα ή, πολύ αργότερα, η Ίσις από την Αίγυπτο – και άλλοι όπως ο θεραπευτής Ασκληπιός εξελίχθηκαν από ασήμαντες σε σημαντικές θεότητες. Συνολικά, όμως, οι ομοιότητες μεταξύ των ομηρικών θεών και όσων αναφέρονται από τον Πausανία, που έγραψε την *Ελλάδος περιήγησι* το 2ο αι. μ.Χ., είναι πολύ πιο εντυπωσιακές από ό,τι οι διαφορές. Οι ερμηνείες άλλαξαν, χωρίς αμφιβολία: από τον 6ο αι. π.Χ. περίπου, οι φιλόσοφοι άρχισαν να αντιλαμβάνονται τους παραδοσιακούς θεούς με νέους τρόπους ή να ερμηνεύουν με αλληγορικό τρόπο τις πιο χυδαίες ιδιότητες που τους αποδίδονταν στους μύθους. Η λατρεία τους, πάντως συνεχίστηκε στα παλαιά λατρευτικά κέντρα. Η εικόνα της θρησκείας των Ελλήνων, που περιγράφε-

ται σ' αυτές τις σελίδες παρέμεινε στην ουσία ίδια από την ομηρική εποχή (και, αναμφίβολα, πριν από αυτή) ως τη γέννηση του Χριστιανισμού.

Μύθος

Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι ο κόσμος περιβαλλόταν από ένα μεγάλο ποταμό, τον Ωκεανό, από τον οποίο πήγαζαν όλοι οι άλλοι ποταμοί. Ο μύθος, σύμφωνα με τη διατύπωση του μεγάλου Ελβετού ιστορικού Burckhardt, ήταν «ο πνευματικός ωκεανός του ελληνικού κόσμου». Η σημασία του δεν περιοριζόταν ασφαλώς στη θρησκευτική σφαίρα, αλλά επηρέαζε και τη θρησκεία με ποικίλους τρόπους. Είναι αλήθεια ότι οι πιο γνωστοί μύθοι διηγούνται τις πράξεις των ανθρώπων, αλλά υπήρχαν και λιγότεροι που περιέγραφαν τους πολέμους, τους γάμους και τους απογόνους των θεών στις απαρχές της ιστορίας του κόσμου. Εξηγούσαν έτσι την παρούσα σύνθεση του πάνθεου και γενικά του σύμπαντος. Ο πρώτος κυρίαρχος ήταν ο *Ουρανός*, ο οποίος ευνουχίστηκε και ανατράπηκε από το γιο του τον *Κρόνο* (ο ευνουχισμός εδώ συμβολίζει την πρωταρχική διαίρεση της Γης από τον Ουρανό): ο Κρόνος έτρωγε τα παιδιά του, αλλά παγιδεύτηκε και ανατράπηκε από το νεότερο, τον σημερινό κυρίαρχο το Δία. Έτσι, η βασιλεία του Δία, του τρίτου κυρίαρχου, θεωρείται ως ένα είδος απόληξης, προς την οποία κατευθυνόταν η ιστορία, μια κορυφή και γι' αυτό ο Δίας συνδέεται τόσο με τη δικαιοσύνη, αφού δίκαια ανέτρεψε τόσο αφύσικα τον πατέρα του, όσο και με την εξουσία, αφού είχε τη δύναμη να το πράξει. Η μοιρασιά του κρέατος που προερχόταν από τις θυσίες μεταξύ των θεών και των ανθρώπων ήταν πολύ άνιση: οι άνθρωποι κατανάλωναν όλο το καλό κρέας και απέδιδαν στους θεούς μόνο κόκαλα και λίπος. Ένας άλλος «αρχέγονος» μύθος ανήγαγε αυτό το θεμελιώδες χαρακτηριστικό της πρακτικής της θυσίας σε ένα τέχνασμα που είχε γίνει στην πρώτη θυσία σε βάρος του Δία από έναν θεό με φιλικές διαθέσεις προς τους ανθρώπους, τον Προμηθέα. Ένα ακόμη ουσιώδες χαρακτηριστικό της θρησκείας, δηλωτικό της σχέσης της με το μύθο, είναι η λατρεία των «ηρώων», προσώπων με μικρότερη ισχύ και με πιο έντονο τοπικό χαρακτήρα, τους οποίους οι Έλληνες λάτρευαν μαζί με τους θεούς. Αυτοί οι ήρωες της λατρείας δεν είναι ταυτόσημοι με τους ήρωες των μύθων και των παραδόσεων, όμως οι δύο ομάδες αλληλοκαλύπτονται. Αν εξετάσουμε τρεις από τους πιο γνωστούς μυθολογικούς ήρωες, θα δούμε ότι, ενώ το ζήτημα της λατρείας του Οιδίποδα είναι πολύ

σκοτεινό, ο Ορέστης ήταν μια μορφή με κάποια λατρευτική σημασία στη Σπάρτη (ο πατέρας του ο Αγαμέμνωνας και η θεία του η Ελένη είχαν ακόμη μεγαλύτερη σημασία), και ο Ηρακλής λατρευόταν στην πραγματικότητα σαν θεός σε όλη την Ελλάδα.

Γενικότερα, οι ήρωες του μύθου ανήκαν σε μια ιδιαίτερη εποχή, που διάρκεσε μόνο λίγες γενεές και χαρακτηριζόταν από υπεράνθρωπα επιτεύγματα: σε αυτή όμως ακριβώς την ιδιαίτερη εποχή είχαν τις ρίζες τους όλοι οι θεομοί της ελληνικής θρησκείας. Έτσι, οι μύθοι και οι λατρείες τους είχαν τις ρίζες τους στο ίδιο έδαφος. Ο μύθος είχε επίσης θεμελιώδη σημασία στη διαμόρφωση της συνείδησης των Ελλήνων για την ταυτότητά τους. Οι τρεις κύριες γλωσσικές ομάδες στις οποίες διαιρούνταν οι Έλληνες της ιστορικής περιόδου, για παράδειγμα, ήταν οι «Ιωνες», οι «Δωριείς» και οι «Αιοιείς». Κατάγονταν, σύμφωνα με το μύθο, από τον Δάωρο και τον Αίοιο — τους γιους του Έλληνα, του επώνυμου των Ελλήνων — και από τον ανιψιό τους τον Ίωνα. Οι Έλληνες, μεμονωμένα, είχαν αρχίσει από τον 5ο αιώνα να γίνονται προσεκτικοί όσον αφορά τους ισχυρισμούς για την καταγωγή από θεούς ή ήρωες, συλλογικά, όμως, οι Αθηναίοι παρέμεναν «απόγονοι του Θησέα» ή «απόγονοι του Ερεχθέα», κάτοικοι της γης, για την κατοχή της οποίας είχαν κάποτε έρθει σε αντιπαράθεση η Αθηνά και ο Ποσειδώνας. Ακόμη μεγαλύτερη σημασία είχε ο τρόπος με τον οποίο ο μύθος παρέμενε η βασική κινητήρια δύναμη για την ελληνική τέχνη και την ποίηση και, επομένως, για την ελληνική δημιουργική φαντασία. Οι τραγωδοί δραματοποίησαν τους μύθους, οι μύθοι ήταν το κύριο θέμα για τα γλυπτά που κοσμούσαν τους ναούς, και καθώς κανείς έπινε το κρασί του σε κάποιο συμπόσιο ήταν πιθανό να βρεθεί αντιμέτωπος με μια μυθολογική σκηνή στο βάθος του κυπέλλου του. Γι' αυτό το λόγο το ερώτημα «είναι αληθινό;» το έθεταν πολύ πιο σπάνια απ' όσο νομίζουμε. Οι μύθοι ήταν απαραίτητοι ως μια κινητήρια δύναμη για τη σκέψη, αλλά και για τη φαντασία και για τα αισθήματα.

Λατρεία

Από τους μύθους θα στραφούμε τώρα στις πρακτικές. Ένα μικρό χάλκινο ειδώλιο πολεμιστή (βλ. εικόνα 8.1), κατασκευασμένο γύρω στο 650 π.Χ., έχει σε έναν από τους μηρούς την έμμετρη επιγραφή: «Ο Μάντικλος με αφιέρωσε στον εκηβόλο αργυρότοξο Απόλλωνα: από τη δεκάτη, εσύ Φοίβε, να αποδίδεις τη χάρη». Η απόσταση μεταξύ των θνητών και των

Εικόνα 8.1 Χάλκινο ειδώλιο από τη Θήβα, αφιερωμένο από τον Μάντικλο στον Απόλλωνα, αρχές 7ου αι. π.Χ.

αθάνατων θεών, στην εξουσία, τη δύναμη και την τιμή, ήταν μεγάλη, ωστόσο, όπως φανερώνει αυτό το μικρό ειδώλιο, οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ή έλπιζαν ότι η μεταξύ τους σχέση μπορούσε να είναι αμοιβαία, μια ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών. Οι θεοί μπορούσαν να δωρίσουν απαραίτητα αγαθά, όπως η υγεία, ο πλούτος, η επιτυχία και η νίκη στον πόλεμο. Οι θνητοί από την πλευρά τους δεσμεύονταν, όχι να «πιστεύουν» ή να «έχουν πίστη», όπως στο Χριστιανισμό, αλλά να προσφέρουν στους θεούς ορισμένες τιμές, δώρα και υπηρεσίες.

Τα Μεγάλα Παναθήναια, η πιο λαμπρή εορτή της Αθήνας, δείχνει με εύγλωττο τρόπο ποια μπορούσαν να είναι αυτά τα δώρα και οι τιμές. Η εορτή αυτή γινόταν κάθε τέσσερα χρόνια και η κεντρική τελετουργική πράξη ήταν η παρουσίαση στην Αθηνά ενός νέου πέπλου, που ομάδα κοριτσιών αριστοκρατικής καταγωγής είχαν, ως ειδικό το προνόμιο, να

τον προετοιμάσουν με μακρόχρονη εργασία. Στον πέπλο απεικονιζόταν συνεχώς η ίδια μυθολογική σκηνή, η μάχη των θεών και των γιγάντων, ενώ η Αθηνά παριστανόταν πάντοτε στο προσκήνιο της μάχης. Αυτή η πολεμική σκηνή είχε υφανθεί με επιτηδειότητα και τιμούσε τη θεά στις δύο θεμελιώδεις όψεις της, ως προστάτιδα της «εργασίας των γυναικών», κυρίως της υφαντικής, αλλά και ως πολεμίστρια και γενναία προστάτιδα των ανδρών πολεμιστών. Ο πέπλος προσφερόταν στην Αθηνά με μια θαυμάσια πομπή, που απεικονίζεται στη ζωφόρο του Παρθενώνα ή τουλάχιστον γίνεται αναφορά σε αυτή: περνούσε μέσα από το πολύβουο εμπορικό κέντρο της πόλης, την αγορά, και έφτανε ως το ναό της θεάς στην Ακρόπολη, με την τιμητική συμμετοχή επίλεκτων εκπροσώπων από το μεγαλύτερο μέρος της αθηναϊκής κοινωνίας. Σε ένα επίπεδο των δρώμενων παρουσιαζόταν ένα δώρο προς τη θεά, ενώ σε ένα άλλο επίπεδο προβαλλόταν η Αθηνά και δήλωνε το είδος της τιμής και τον αποδέκτη της. Η πομπή ήταν ένα «θέαμα» (θέα πρβ. θέατρο), λέξη που η συχνότητα με την οποία απαντάται στις ελληνικές εορτές είναι αποκαλυπτική. Ένα θέαμα άλλου τύπου προσφερόταν ως τμήμα των Μεγάλων Παναθηναίων, με εκτεταμένο πρόγραμμα αθλητικών και μουσικών αγώνων, που περιλάμβαναν για παράδειγμα απαγγελίες των ποιημάτων του Ομήρου. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι στην εορτή ανήκαν στοιχεία που εμείς θα τα χαρακτηρίζαμε ως ψυχαγωγικά: σχεδόν χωρίς εξαίρεση τόσο ο «αθλητισμός» όσο και η «τέχνη» είχαν ως σημείο αναφοράς μόνο τη θρησκεία. Οι εορτές, όπως και τα Παναθήναια, περιλάμβαναν σε τακτική βάση θεάματα που δύσκολα θα τα χαρακτηρίζαμε ως θρησκευτικά. Το τραγούδι από χορούς προς τιμήν των θεών διάφορων ειδών ασμάτων ήταν βασική μορφή της λατρείας. Οι χοροί, που εκτελούσαν περίπλοκες χορευτικές κινήσεις καθώς τραγουδούσαν, αποτελούνταν συνήθως από νέους και η διδασκαλία για να συμμετέχουν σε αυτούς ήταν ένα σημαντικό μέρος της εκπαίδευσης των νέων με αριστοκρατική καταγωγή και, κυρίως, των κοριτσιών. Ακόμη, όμως, και η απόδοση ενός ύμνου από το χορό ήταν επίσης ένα «θέαμα», και η διάκριση, που τόσο εύκολα γίνεται σήμερα, μεταξύ του «θρησκευτικού» και του «κοσμικού» ή της «ψυχαγωγικής» όψης της εορτής, δε γινόταν από τους Έλληνες. Μια εξαιρετικά σημαντική πράξη, η θυσία, επισφράγιζε τα Παναθήναια. Μεγάλος αριθμός από βοοειδή θανατώνονταν, και στην Κλασική περίοδο όλοι οι πολίτες γευμάτιζαν με δημόσια δαπάνη προς τιμή της θεάς.

Αμέτρητες ελληνικές εορτές είναι γνωστές, αλλά δεν είναι δυνατή η

επισκόπηση όλων. Η επιλογή, όμως, θέτει τα δικά της προβλήματα. Μία εορτή στην Αθήνα περιλάμβανε τελετουργία που δραματοποιούσε τα ηθικά διλήμματα σχετικά με τη θανάτωση των ζώων και την κατανάλωση κρέατος. Θανατωνόταν ένα βόδι και ο δολοφόνος έκανε αμέσως μεταβολή και τρεπόταν σε φυγή, σαν να είχε σκοτώσει άνθρωπο. Στη συνέχεια, γινόταν μια δίκη για να καθοριστεί ποιος ήταν ένοχος για το έγκλημα, και «οι υδροφόροι κατηγορούν αυτούς που ακόνισαν τον πέλεκυ, οι ακονιστές τον άνδρα που τούς το έδωσε, αυτός ο άνδρας το δήμιο του βοδιού και ο δήμιος το μαχαίρι: και καθώς το μαχαίρι δεν μπορεί να μιλήσει, το καταδικάζουν για το φόνο» (Πορφύριος, *De Abstinentia* 2.30). Σύμφωνα με ένα άλλο κείμενο (Παυσανίας, *Ελλάδος Περιήγησις* 1.24.4 και 28.10) καταδικάζαν τον πέλεκυ και τον πετούσαν στη θάλασσα. Το έθιμο αυτό φαινόταν παράξενο και παλαιομοδίτικο στον Αριστοφάνη τον 5ο αιώνα. Ακόμη πιο παράξενο είναι το έθιμο που μαρτυρείται σε αρκετές πόλεις, για παράδειγμα στην Αθήνα, να εκδιώκουν (όχι, όμως, και να σκοτώνουν) δύο «ιατρούς» (*φαρμακοί*), οι οποίοι θα έπαιρναν κατ' αυτό τον τρόπο τις ασθένειες της κοινότητας μαζί τους, όπως οι «αποδιοπομπαίοι τράγοι» της Παλαιάς Διαθήκης. Ένας απολογισμός ελληνικών εορτών που θα έδινε έμφαση σε ανάλογα παραδείγματα θα ήταν πολύ διαφορετικός από κάποιον άλλον, στον οποίο τα Παναθήναια θεωρούνται ως τυπική εορτή. Το καλύτερο αντίδοτο για να αντισταθμιστεί ο παράγοντας της τύχης στην επιλογή είναι πιθανώς να εξετάσουμε τις πιο δημοφιλείς εορτές μιας μόνο πόλης, και αυτή η πόλη, λόγω των διαθέσιμων πηγών, θα είναι η Αθήνα.

Αθηναϊκές εορτές

Η Αθήνα ήταν φημισμένη για την πληθώρα των εορτών της, πέντε όμως από αυτές θα ήταν τα ορόσημα της χρονιάς για κάθε σχεδόν Αθηναίο.

1. Τα *Μεγάλα Παναθήναια* τα έχουμε ήδη αναφέρει: υπήρχε επίσης μια υποδεέστερη μορφή τους, τα *Μικρά Παναθήναια*, για τις χρονιές που παρεμβάλλονταν.

2. Τα *εν Αστει Διονύσια* ήταν η πιο σημαντική ευκαιρία για την παρουσίαση νέων τραγωδιών, κωμωδιών και σατυρικών δραμάτων. Αυτή η εορτή ήταν, όπως και τα Παναθήναια, ένα κορυφαίο γεγονός για την πόλη: τιμές για αξιέπαινους πολίτες και ξένους, για παράδειγμα, «ανακοινωνονταν» συχνά ενώπιον των συγκεντρωμένων πολιτών στο θέατρο. Δε θα

πρέπει, όμως, να λησμονούμε ότι μία ημέρα πριν από την παρουσίαση των τραγωδιών, περιφερόταν σε πομπή στην πόλη ένα ομοίωμα του Διονύσου και γινόταν η τελετουργική «υποδοχή» του, έτσι, η εορτή των τεχνών στην πόλη ήταν επίσης και εορτασμός για την έλευση του θεού. Παρόμοιες τελετουργικές «αφιξεις» είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές στη λατρεία του Διονύσου. Σύμφωνα με το μύθο, που παρουσιάζεται με μεγάλη ζωντάνια στο έργο του Ευριπίδη *Βάκχαι*, ο Διόνυσος συνάντησε σθεναρή αντίσταση όταν πρωτοήλθε στην Ελλάδα ως νέος θεός από την Ανατολή και η εγκαθίδρυση των άσεων των τελετών του, στις οποίες οι γυναίκες χόρευαν ξέφρενα στα βουνά, ήταν κατά κάποιο τρόπο μια τιμωρία για την απόρριψή του (βλ. εικ. 8.2). Στην πραγματικότητα, πολύ λίγες Αθηναίες είχαν πιθανώς την ευκαιρία να περιδιαβαίνουν τα βουνά, αλλά στις τελετές είναι ασφαλώς παρούσα η εικόνα του θεού σύμφωνα με το μύθο, που φθάνει με δραματικό και ίσως καταλυτικό τρόπο.

3. Τα *Ανθεστήρια*, μία ακόμη γιορτή του Διονύσου που ανήκει στις πέντε μεγάλες αθηναϊκές γιορτές, ήταν ίσως η πιο δημοφιλής από όλες και, με κριτήριο το συγκινησιακό παράγοντα, η πιο συγγενής ελληνική εκδοχή προς τα Χριστούγεννα. Γινόταν το Φεβρουάριο με το πρώτο άνοιγμα των βαρελιών από τον τρύγο του φθινοπώρου, και στο επίκεντρό της ήταν συναντήσεις οινοποσίας, που περιλάμβαναν διαγωνισμό για το γρήγορο άδειασμα ενός μεγάλου δοχείου με κρασί. Οι συμμετέχοντες στη συνέχεια κατευθύνονταν χαρούμενοι προς το παλιό ιερό του «Διονύσου εν Λίμναις», το οποίο ήταν ανοιχτό μόνο εκείνη την ημέρα, για να αφιερώσουν τις γιρλάντες που φορούσαν στη διάρκεια της οινοποσίας. Είναι, όμως, σχεδόν βέβαιο ότι σε αυτή την εορτή, με βάση τις δυσνόητες λέξεις των πηγών μας, «έδιναν στο Διόνυσο» ως νύφη τη γυναίκα του *άρχοντα βασιλέα*, ενός από τους πιο σημαντικούς ετήσιους άρχοντες. Μόνο υποθέσεις μπορούμε να διατυπώσουμε για το μηχανισμό αυτής της παράδοσης (ήταν ο «Διόνυσος» *άγαλμα*; ή ο *άρχων* προσωποποιούσε το θεό;). Είναι, όμως, προφανές ότι ο συμβολικός σκοπός ήταν να συνδεθεί όσο το δυνατόν πιο άμεσα ο θεός με την πόλη στην περιοδική έλευσή του. Είναι πολύ πιθανό ότι τα δρώμενα της εορτής απηχούνται επίσης σε μια σειρά από αγγελία που εικονίζουν γυναίκες να χορεύουν, ορισμένες φορές ξέφρενα, με την παρουσία μιας μάσκας του Διονύσου επάνω σε μια στήλη, και /ή με ένα μεγάλο αμφορέα κρασιού. Εάν αυτό ισχύει, ο διονυσιακός χορός (ακόμη και αν δεν γινόταν επάνω στα βουνά) μπορούσε να συμπεριλαμβάνεται στις συνήθεις εμπειρίες μιας Αθηναίας. Ασφαλώς,

Εικόνα 8.2 Εξοτατικός χορός προς τιμή του Διονύσου Σαβάζιου και της Κυβέλης. Παράσταση από αθηναϊκό ερυθρόμορφο αγγείο, περ. 440-430 π.Χ.

υπήρχε σε αυτή την περίπλοκη εορτή κάτι παραπάνω από την ευχάριστη μέθη που κυριαρχούσε στις ανδρικές συγκεντρώσεις για το νέο κρασί. Μία ημέρα της εορτής την θεωρούσαν ως δυσοίωνη ή μισασμένη· σύμφωνα με ορισμένες μεταγενέστερες πηγές, υπήρχε η αίσθηση ότι οι ψυχές των νεκρών κινούνταν ελεύθερες· οι κοινωνικές διακρίσεις ήταν επίσης σε κάποιο βαθμό πιο χαλαρές και οι κύριοι ήταν υποχρεωμένοι να επιτρέπουν στους δούλους τους να συμμετέχουν στις εορταστικές εκδηλώσεις.

4. Η τέταρτη κύρια αθηναϊκή εορτή (κύρια στην πραγματικότητα σε όλες σχεδόν τις ελληνικές πόλεις) ήταν τα *Θεσμοφόρια*. Οι «εορτές των γυναικών» είναι μια σημαντική κατηγορία εορτών και μεταξύ αυτών τα *Θεσμοφόρια* είναι η σημαντικότερη. Διαρκούσε τρεις ημέρες, και είναι

αξιοσημείωτο ότι στη διάρκεια της οι παντρεμένες γυναίκες της Αθήνας διέμεναν ομαδικά σε ειδικά διαμορφωμένες καλύβες. Τιμούσαν τη Δήμητρα, τη θεά των δημητριακών και την κόρη της Περσεφόνη, και η εορτή αφορούσε σε ένα επίπεδο τη γονιμότητα του εδάφους και των γυναικών (αυτά τα δύο συνδέονταν στενά στην ελληνική σκέψη και η τυπική έκφραση για παράδειγμα όταν ένας πατέρας αρραβώνιαζε την κόρη του ήταν: «σου δίνω αυτή τη γυναίκα για να οργώσεις νόμιμα παιδιά» (Μένανδρος απόσπ. 720Κ). Σε μια κεντρική τελετή μετέφεραν από υπόγειους χώρους τα σαπισμένα κατάλοιπα χοιριδίων και γλυκισμάτων που είχαν τοποθετηθεί εκεί νωρίτερα (η πρώτη ημέρα ονομαζόταν, *Άνοδος*). Αυτή τη λάσπη την τοποθετούσαν στη συνέχεια επάνω σε ορισμένους βωμούς, και οι γεωργοί που έπαιρναν λίγη και την ανακάτευαν με το σπόρο των δημητριακών (καθώς ήταν φθινόπωρο, η εποχή της σποράς) πίστευαν ότι εξασφάλιζαν καλή σοδειά. Θα ήταν, όμως, μάλλον ανώφελο να μετακινήθουν από τα σπίτια τους όλες για τρεις ημέρες οι Αθηναίες σύζυγοι, εάν ο σκοπός αυτής της εορτής ήταν να πραγματοποιηθεί αυτή η στοιχειώδης αγροτική τελετουργία. Σε διαφορετικό επίπεδο, οι Αθηναίοι γνώριζαν καλά ότι σχετιζόταν εξίσου με την εναλλαγή των ρόλων μεταξύ των δύο φύλων. Στο έργο του Αριστοφάνη *Θεσμοφοριάζουσαι* οι γυναίκες οργανώνουν μια συνέλευση και εκδίδουν ψηφίσματα (συμπεριλαμβανομένης και μίας καταδίκης σε θάνατο του μισογύνη Ευριπίδη) κατά τη διάρκεια της εορτής· πρόκειται ασφαλώς για φαντασία του κωμωδιογράφου, οι επιγραφές όμως αποκαλύπτουν ότι η εορτή οργανωνόταν από γυναίκες «άρχοντες» και ότι ήταν πράγματι ευκαιρία για τις γυναίκες να διευθετούν τις υποθέσεις τους με ασυνήθιστο τρόπο, σαν να ήταν άνδρες. Αυτή η περίοδος του συμβολικού αυτοπροσδιορισμού δεν ήταν ωστόσο περίοδος απελευθέρωσης. Μόνο οι αξιοσέβαστες οικοδέσποινες γίνονταν δεκτές· περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της δεύτερης ημέρας καθισμένες στο έδαφος νηστεύοντας (γι' αυτό και ονομαζόταν *Νηστεία*) και κατά τη διάρκεια της εορτής ήταν γνωστές ως «μέλισσες», έμβλημα στην αρχαιότητα για τη σεξουαλική αποχή. Η τρίτη ημέρα ονομαζόταν *Καλλιγένεια*, και το μήνυμα της εορτής ήταν φαίνεται ότι οι αξιοσέβαστες γυναίκες, που ήταν κατάλληλες για να επιτελέσουν την αρμόζουσα γι' αυτές λειτουργία της ανατροφής παιδιών-πολιτών, πρέπει να είναι συγκρατημένες και αγνές. Αυτές οι γυναίκες τιμώνται, καθώς κρίνονται κατάλληλες για να συμμετέχουν στις τελετές των δύο σεβαστών θεοτήτων.

Εικόνα 8.3 Αττικό μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο, που εικονίζει λατρευτές να πλησιάζουν την Άρτεμη. Προέρχεται από τη Βραυρώνια (Αττική), περ. 330 π.Χ.

5. Η τελευταία μεγάλη αττική εορτή είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστη. Οι υποψήφιοι για τη μύηση στα *Ελευσίνια Μυστήρια* περνούσαν μία εβδομάδα περίπου σε προκαταρκτικές ετοιμασίες, στη συνέχεια διένυαν τα 14 σχεδόν μίλια ως την Ελευσίνα σε μια πομπή που είχε χαλαρή δομή, ήταν εύθυμη, ακόμη και άσεμνη· μετά από περαιτέρω ετοιμασίες, στην κορύφωση ενός μεγάλου τελετουργικού με λαμπαδηφορία, μια αποκάλυψη γινόταν σ' αυτούς (δε γνωρίζουμε για ποιο πράγμα) στη μεγάλη αίθουσα των μύσεων από «αυτόν που έδειχνε τα ιερά αντικείμενα». Αυτή η τελική αποκάλυψη είχε δύο στάδια, έτσι, για να ολοκληρωθεί η μύηση, έπρεπε κανείς να επιστρέψει για δεύτερη χρονιά. Όσοι το έκαναν αυτό με τον αρμόζοντα τρόπο ενθαρρύνονταν για να ελπίζουν σε μια καλύτερη μοίρα στη μετά θάνατο ζωή (*Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα*, 480-2):

*Ευλογημένος είναι ο θνητός που έχει δει αυτά τα πράγματα.
Αλλά όποιος δεν έχει μνηθεί στις τελετουργίες
και δεν είναι κοινωνός τους
είναι χειρότερη η πορεία ακόμη και μετά το θάνατο στο μαύρο σκοτάδι.*

Τα Μυστήρια ήταν αθηναϊκή επίσημη λατρεία (αν και ήταν γενικά ανοιχτή σε όλους τους Έλληνες) με μεγάλη αίγλη και η πιο σημαντική εξαίρεση στον αληθινό, σε γενικές γραμμές, ισχυρισμό ότι το ενδιαφέρον της κυρίαρχης ελληνικής θρησκείας στρεφόταν μόνο σε αυτό τον κόσμο. Ακόμη, όμως, και όσοι είχαν μνηθεί στα Ελευσίνια Μυστήρια δεν έκαναν τίποτε περισσότερο από το να τρέφουν «ελπίδες» για ό,τι θα επακολουθούσε.

Μορφές θρησκευτικής δράσης

Από τις εορτές θα επιστρέψουμε στις μορφές δράσης στην ελληνική θρησκεία. Αναφερόμενοι στα Παναθήναια συναντήσαμε τις τέσσερις σημαντικότερες: πομπές (βλ. εικόνα 8.3), χορικό άσμα και κίνηση, δώρα και θυσίες. Τα δώρα με τη μορφή αναθηματικών προσφορών ήταν εξαιρετικά σημαντικά για τη συνδιαλλαγή του ατόμου με τους θεούς· οι ελληνικοί ναοί ήταν γεμάτοι από δώρα, που κυμαίνονταν από ακριβά έργα τέχνης ως μολύβδινα ειδώλια ασήμαντης αξίας. Ακόμη μεγαλύτερη σημασία είχε η θυσία. Ερμηνευόταν επίσης ως ένα είδος δώρου προς το θεό και ήταν πραγματικά η πιο συνηθισμένη μορφή δώρου. Η διαδικασία σε μια τυπική θυσία μπορεί να διακριθεί γενικά σε τρία στάδια:

(1) *Προκαταρκτικά*. Ένα ζώο μεταφέρεται στο βωμό, συνήθως σε πομπή· μια ομάδα λατρευτών συγκεντρώνεται γύρω του (βλ. εικόνα 8.4) και όλοι οι γύρω ρίχνουν νερό για τον εξαγνισμό του και σπόρους κριθαριού. Ραντίζεται ίσως και λίγο νερό στο κεφάλι του ζώου ώστε να το κάνουν να «συγκατανεύσει» σε ό,τι θα ακολουθήσει. Ο κύριος θύτης κόβει τρίχωμα από το κεφάλι του θύματος και απαγγέλλει μια προσευχή, ενώ οι άλλοι συμμετέχοντες ρίχνουν μπροστά μια χούφτα από σπόρους κριθαριού. Είναι αξιοσημείωτο ότι η θυσία συνοδεύεται πάντα από προσευχή, αν και συχνά είναι πολύ απλή («δώσε μας υγεία και πλούτο»)· αντίστροφα, η θυσία είναι η πιο σημαντική περίπτωση στην οποία απαγγέλλονται προσευχές.

Εικόνα 8.4 Ετοιμασίες για τη θυσία κριαριού σε λίθινο βωμό. Αθηναϊκός ερυθρόμορφος κρατήρας, περ. 420 π.Χ.

(2) Η θανάτωση. Τα μικρά ζώα τα κρατούν επάνω από το βωμό και κόβουν το λαιμό τους, ώστε το αίμα να πέσει επάνω του. Τα μεγαλύτερα ζώα τα αφήνουν αναίσθητα με το χτύπημα ενός πέλεκυ, στη συνέχεια τραβούν τον αυχένα προς τα πίσω για να κόψουν το λαιμό, και το αίμα που κυλάει μεταφέρεται με δοχείο στο βωμό. Τα μικρά ζώα, όπως πρόβατα και κατσίκια, ήταν τα πιο κοινά θύματα για τις ιδιωτικές ακόμη και

για τις δημόσιες θυσίες, αν και η επική ποίηση παρουσιάζει συνήθως τους ήρωες να προσφέρουν ακριβά και περιζήτητα ζώα, όπως είναι οι ταύροι.

(3) Ο χωρισμός του κρέατος. Τα κόκαλα των μηρών και ορισμένα κομμάτια λίπους καίγονται στο βωμό για τους θεούς· καθώς καίγονται χύνονται από πάνω σπονδές κρασιού. Τα εντόσθια τοποθετούνται σε σουβλές, ψήνονται στη φωτιά του βωμού και μοιράζονται μεταξύ των λατρευτών για να καταναλωθούν άμεσα. Ύστερα, το υπόλοιπο κρέας βράζεται, χωρίζεται σε κομμάτια και, κανονικά, καταναλώνεται επιτόπου (παρόλο που επιτρεπόταν ορισμένες φορές και η «απομάκρυνσή» του από τον τόπο της θυσίας). Σε αυτό το στάδιο έπαιρναν συχνά οιωνούς από τη μερίδα των θεών επάνω στο βωμό και από την κατάσταση των εντοσθίων.

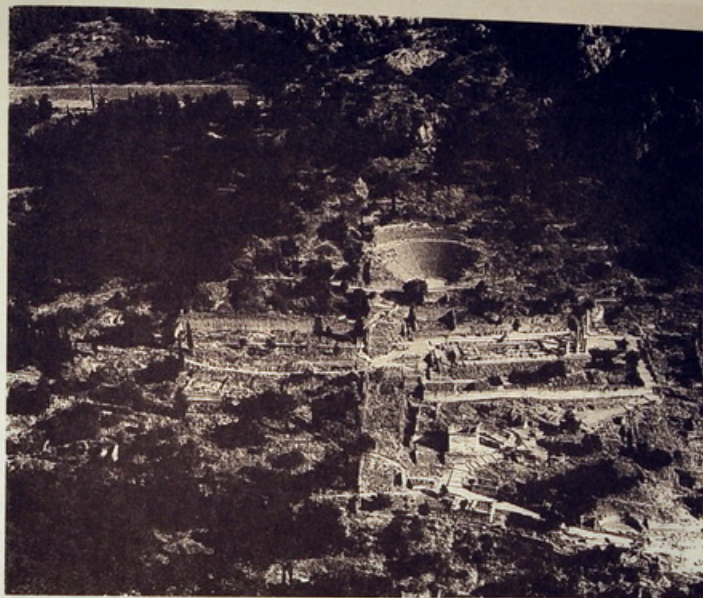
Υπήρχαν πολυάριθμες παραλλαγές στην καθορισμένη διαδικασία της θυσίας που αναφέρθηκε παραπάνω, και μικρές λεπτομέρειες είχαν μεγάλη σημασιολογική βαρύτητα για τους λατρευτές που γνώριζαν τον κώδικα των θυσιών. Ορισμένες θυσίες καίγονταν εξολοκλήρου, άλλες γίνονταν χωρίς κρασί, ορισμένες δε γίνονταν σε βωμούς αλλά σε λάκκους ή σε εστίες στο έδαφος. Υπήρχε επίσης μια σειρά πρακτικών που μπορούν να ονομαστούν «οιονεί-θυσίες»: για να επικυρωθούν οι όρκοι ή να πραγματοποιηθούν ορισμένοι καθαρμοί, για παράδειγμα, τα ζώα θανατώνονταν σύμφωνα με αρκετές από τις διαδικασίες που περιγράφηκαν πιο πάνω στο (1) και στο (2), αλλά το πτώμα απλώς το πετούσαν και δεν το πρόσφεραν ούτε στους θεούς ούτε στους ανθρώπους.

Ποιο είναι το νόημα της θυσίας; Γιατί οι άνθρωποι σκοτώνουν για τη λατρεία; Λίγα είναι τα ερωτήματα που παρουσιάζουν μεγαλύτερη δυσκολία να απαντηθούν. Ακόμη και αν εξετάσουμε την ελληνική θυσία ως μεμονωμένο γεγονός, είναι δύσκολο να δοθεί μια ενιαία εξήγηση. Μία σχολή ερευνητών θεωρεί την τελετουργία ως δραματοποίηση της βίας, μια σειρά από διαδικασίες που χρησιμεύουν στην ανάκληση και στον εξορκισμό της ενοχής του φόνου. Για άλλους το νόημα είναι, ακριβώς, να αποφευχθεί η εμφάνιση αυτής της ενοχής, να τονιστεί ότι η θανάτωση στη θυσία δεν είναι φόνος, να εξυγιανθεί η αναγκαία πράξη του φόνου με την τοποθέτησή της σε ένα ιερό, αποδεκτό πλαίσιο. Εκ πρώτης όψεως, το επίκεντρο της θυσίας είναι ο φόνος, και από την άλλη το γεύμα που ακολουθεί. Όσον αφορά το φόνος μπορεί να διατυπωθεί η αντίρρηση ότι γίνονταν αμέτρητες θυσίες από Έλληνες, ως προετοιμασία για ομαδικά δείπνα, για παράδειγμα, σε περιβάλλον που είναι βέβαιο ότι οι συμμετέ-

χοντες δεν απασχολούνταν καθόλου με τη μοχθηρή γοητεία της βίας. Η άποψη για το γέυμα μοιάζει να είναι πολύ πιο κοντά στην καθημερινή πραγματικότητα της ελληνικής θυσίας, αλλά δεν μπορεί να εξηγήσει τις διάφορες περιπτώσεις που το κρέας του ζώου δεν καταναλωνόταν, παρόλο που στη θανάτωση υπήρχε θρησκευτική σημασία.

Η μαντεία έχει αναφερθεί μέχρι στιγμής σποραδικά. Είχε, όμως, εξαιρετική σημασία για δύο λόγους. Από τη μια πλευρά, μία από τις μεγαλύτερες ανακουφίσεις που πρόσφερε η θρησκεία για τους περισσότερους Έλληνες ήταν η «συμβουλή» των θεών προς τους θνητούς σε περιπτώσεις κρίσης, όπως ένας λοιμός ή αποτυχία στη σοδειά, ή μία δύσκολη απόφαση (επειδή κανείς συμβουλευόταν το μαντείο για να αναλάβει δράση και όχι από άσκοπη περιέργεια). Από την άλλη πλευρά, η μαντεία κάλυπτε ένα κενό τελείως διαφορετικό: οι Έλληνες δεν είχαν ιερά κείμενα ούτε χαρισματικούς θρησκευτικούς ηγέτες ούτε ακόμη θρησκευτική ιεραρχία με επιβλητικά πρόσωπα στην κορυφή· εάν επρόκειτο να γίνει κάποια αλλαγή στη θρησκευτική τελετουργία, η μοναδική αυθεντία που θα μπορούσαν να επικαλεστούν για να την επικυρώσει ήταν οι ίδιοι οι θεοί, διαμέσου των μαντείων. Γι' αυτό όταν μια πόλη εξέταζε το ενδεχόμενο να κάνει πόλεμο ή να εισαγάγει κάποια νέα λατρεία, να ιδρύσει μια αποικία ή να αλλάξει τη θέση ενός ναού, θα απευθυνόταν πιθανώς σε ένα θεό για να ρωτήσει κατά πόσο οι ενέργειές της θα αποδεικνύονταν «ευεργετικές και επωφελείς». Μεμονωμένα άτομα, επίσης, έθεταν τακτικά ερωτήματα για προσωπικές τους υποθέσεις: για την υγεία τους, τις επαγγελματικές τους προοπτικές, τα σχέδιά τους για ταξίδι ή γάμο, για την ατεκνία ή για τα πιεστικά άγχη για τη νομιμότητα των παιδιών που είχαν.

Οι τεχνικές της μαντείας ήταν ποικίλες. Η πιο φημισμένη ήταν η «εμπνευσμένη» προφητεία —ότι οι ανθρωπολόγοι ονομάζουν «διαμέσου έκστασης»— όπως για παράδειγμα αυτή που έδινε η Πυθία, το φερέφωνο του θεού Απόλλωνα στο μαντείο των Δελφών (βλ. εικ. 8.5). Ήταν όμως επίσης διαδεδομένες πρακτικές το τράβηγμα κλήρων, η παρατήρηση του πετάγματος των πουλιών και η ερμηνεία των οιωμών που προέρχονταν από τις θυσίες· αυτή η τελευταία τεχνική ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς ήταν η συνηθισμένη πρακτική των επαγγελματιών μάντεων, που συνόδευαν τα στρατεύματα στις εκστρατείες. Σε πολλά μαντεία, επίσης, με θεραπευτικό χαρακτήρα, ιδιαίτερα αυτά του Ασκληπιού, ο ασθενής πραγματοποιούσε «εγχοίμηση» και κοιμόταν σε ένα ιδιαίτερο δωμάτιο ιερού που ανήκε σε θεό ή σε ήρωα. Με αυτό τον τρόπο ο ή η ασθενής έλιζε να

Εικόνα 8.5 Το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς.

λάβει οδηγίες απευθείας από το θεό σε ένα προφητικό όνειρο (βλ. εικόνα 8.6).

Πώς μπορεί να ολοκληρωθεί ο απολογισμός για τις θρησκευτικές πρακτικές των Ελλήνων χωρίς να γίνει αναφορά στους ιερείς και στις ιέρειες; Η αλήθεια είναι ότι οι δυνατότητες και η ισχύς τους ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Η θυσία, για παράδειγμα, γινόταν συχνά από έναν ιερέα ή μία ιέρεια· αυτό δεν ήταν όμως, απολύτως αναγκαίο και γι' αυτό η θυσία ήταν εξίσου αποδεκτή εάν γινόταν από ιδιώτη ή, σε δημόσιες ευκαιρίες, από έναν άρχοντα της πόλης. Ακόμη πιο σημαντικό είναι ότι την ανώτατη εξουσία για θρησκευτικά θέματα δεν την είχαν οι ιερείς αλλά οποιοδήποτε σώμα λάμβανε τις αποφάσεις για τα ζητήματα της πόλης (βασιλιάς ή ολιγαρχικό συμβούλιο ή δημοκρατική συνέλευση). Έτσι, στην Αθήνα αποφάσιζε η συνέλευση των πολιτών (με τις συμβουλές των θεών μέσω των μαντείων) ποιοι θεοί θα λατρεύονταν με ποια ευκαιρία και με ποιες

Εικόνα 8.6 Αττική μαρμάρινη αναθηματική στήλη για το θεραπευτή ήρωα Αμφιάραο στον Ωρωπό (Αττική). Εικονίζει ασθενή να κοιμάται και συγχρόνως να θεραπεύεται από τον ήρωα, 4ος αι. π.Χ.

τελετές. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: τυχαίνει να γνωρίζουμε από επιγραφή ότι στη Μύκονο ήταν καθήκον του «συμβουλίου» του μικρού νησιού να επιλέξει τον «πιο ωραίο θηλυκό χοίρο» για να θυσιαστεί στη Δήμητρα σε συγκεκριμένη εορτή. Δεν μπορεί να υπάρξει καλύτερο συμβολικό παράδειγμα για τις σχέσεις μεταξύ «εκκλησίας» και «κράτους» στην Ελλάδα – ή μάλλον της ενσωμάτωσης της εκκλησίας στο πλαίσιο του κράτους – από αυτό το διαγωνισμό ομορφιάς για γουρούνια, που έγινε δεόντως από τους καλούς συμβούλους της Μυκόνου.

9. Ο ΓΡΑΠΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΦΟΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

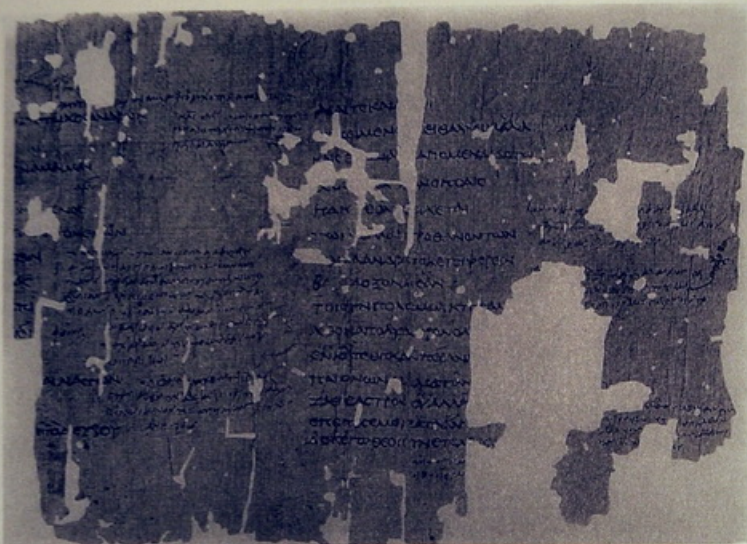
Kenneth Dover

Εισαγωγή

Η ελληνική φιλολογική παράδοση εμφανίστηκε στη γραπτή μορφή της γύρω στο 700 π.Χ., όταν οι Έλληνες προσάρμοσαν στη γλώσσα τους μια απλή γραφή που δημιουργήθηκε στο Λίβανο και χρησιμοποιείται από τότε έως σήμερα. Θεωρείται συνήθως, και σωστά, ότι η αρχαία ελληνική γραμματεία δεν εκτείνεται πέρα από το 500 μ.Χ., εποχή που ο παγανιστικός πολιτισμός χάθηκε, αφού προηγουμένως είχε αναμειχθεί με το Χριστιανισμό με εξαιρετικά ποικίλους τρόπους.

Παρά τη δημοφιλή έκφραση «οι Έλληνες είχαν μια λέξη γι αυτό», δεν είχαν μια λέξη αντίστοιχη με τη σύγχρονη «γραμματεία» [literature]. Στους πρώιμους χρόνους, γινόταν η διάκριση μεταξύ «τραγουδιού» και «λόγου». Αργότερα, το να γράφει κανείς ποίηση ταυτιζόταν με το να «κάνει» ποίηση, και ο ποιητής (όπως και κάποια εποχή στη Σκωτία) ήταν ο «κατασκευαστής» (ποιητής). Ο λιγότερο αμφιλεγόμενος όρος της αρχαίας ελληνικής γλώσσας για τη συγγραφή του έντεχνου πεζού λόγου, το ρήμα «συγγράφω», αναφερόταν αδιακρίτως σε αναφορές, συμβόλαια, τεχνικές οδηγίες, φιλοσοφικά επιχειρήματα, ιστορικές αφηγήσεις, δημηγορίες και διηγήσεις. Έτσι, οι αρχαίοι Έλληνες δεν αισθάνονταν την ανάγκη να θέσουν το ερώτημα «τι είναι γραμματεία», ερώτημα που απασχολεί πολλούς σύγχρονους κριτικούς

Ένα μικρό μόνο μέρος από την αρχαία ελληνική γραμματεία διατηρήθηκε ως το Μεσαίωνα και τη σύγχρονη εποχή. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ονομαστικά περισσότερους από 370 θεατρικούς συγγραφείς και τους τίτλους 1.670 έργων τους, αλλά έχουμε ακέραια τα κείμενα μόνο από 44 έργα, ενώ άλλα έξι είναι ημιτελή· οι γνώσεις μας για τα υπόλοιπα βασίζονται σε χωρία που αναφέρονται σε λόγια κείμενα που ανήκουν στην

Εικόνα 9.1 Απόσπασμα από αντίγραφο παπύρου από τους Παιάνες του Πινδάρου, 2ος αι. μ.Χ. Τα τμήματα με τα μικρότερα γράμματα ενδιάμεσα, επάνω και κάτω από τις κύριες στήλες, είναι κριτικά σημειώματα που προέρχονται από τα σχόλια.

περίοδο της Ρωμαιοκρατίας και σε αποσπάσματα αρχαίων αντιγράφων («πάπυροι»), τα οποία αποκαλύφθηκαν σε σύγχρονες ανασκαφές στις ερήμους της Αιγύπτου (βλ. εικόνα 9.1).

Τα σωζόμενα έργα που συντέθηκαν τους πρώτους πέντε αιώνες (περ. 740-240 π.Χ.) της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (η «αρχαϊκή» και η «κλασική» περίοδος και η πρώιμη «ελληνιστική») είναι συνολικά πολύ λιγότερα από τα σωζόμενα έργα των επόμενων οχτώ αιώνων («μετα-κλασική» περίοδος). Είναι, ωστόσο, αξιοσημείωτο ότι στο πρόγραμμα ενός σύγχρονου πανεπιστημιακού κύκλου σπουδών με τον τίτλο «ελληνική γραμματεία» συναντούμε στην πραγματικότητα όλα τα έργα που δημιουργήθηκαν στους πρώτους αιώνες, και σε αυτά τα έργα αφιερώνεται το 70 ή το 80% των επισκοπήσεων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Αυτή η μεγάλη διαφορά είναι περισσότερο απόρροια μιας επιλογής που έγινε στην αρχαιότητα παρά της σύγχρονης αντίληψης. Τα αρχαϊκά ομηρικά

έπη, η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, θεωρούνταν εξάισια έργα και κατείχαν κεντρική θέση στην εκπαίδευση σε όλη την ιστορία του αρχαίου κόσμου. Στην τραγωδία η εξαιρετική αξία των τριών ποιητών – Αισχύλου, Σοφοκλή και Ευριπίδη – αναγνωρίστηκε όσο ζούσαν, και σε διάστημα ενός αιώνα αντιμετωπίζονταν ως «κλασικός κανόνας». Στη σωρεία των κειμένων για τη ρητορική και το ύφος, τα οποία εμφανίστηκαν στη μετακλασική περίοδο, όλες οι επεξηγηματικές αναφορές προέρχονται ουσιαστικά από συγγραφείς που είχαν πεθάνει πριν από το 300 π.Χ. Υπήρχαν, ασφαλώς, ορισμένες εντυπωσιακές και γόνιμες καινοτομίες στη μετακλασική λογοτεχνία – ιδιαίτερα το μυθιστόρημα, που ήταν ρομαντικό, αισθησιακό και ουσιαστικά ξέφευγε από την πραγματικότητα –, αλλά συνολικά δεν υπάρχει σύγκριση ως προς την κλίμακα, το ρυθμό και το σφρίγος με όσα είχαν προηγηθεί. Μετά το 338 π.Χ., οι ελληνικές πόλεις-κράτη υποτάχθηκαν στους Μακεδόνες βασιλείς (Φίλιππο Β΄ και το γιο του Μέγα Αλέξανδρο) και τελικά ενσωματώθηκαν στις ρωμαϊκές επαρχίες. Δεν αποκλείεται βέβαια οι αλλαγές αυτές, και κυρίως η υποταγή στους Ρωμαίους, να δημιουργήσαν στους Έλληνες μια νοσταλγία για ό,τι θεωρούσαν ως ημέρες περασμένου μεγαλείου και να επέβαλαν περιορισμούς σε οποιαδήποτε τάση απομάκρυνσης από τα παραδοσιακά λογοτεχνικά είδη. Δε θα πρέπει να λησμονούμε, όμως, ότι υπήρχαν ορισμένα λογοτεχνικά είδη (ιδιαίτερα η τραγωδία) που είχαν εξαφανιστεί πριν από το τέλος της Κλασικής περιόδου. Το ίδιο ισχύει σε μεγάλο βαθμό για τη γλυπτική και τη ζωγραφική, όπου τα πρόυμα και γρήγορα επιτεύγματα αναφορικά με την εξαιρετική τεχνική ικανότητα στην παραστατική τέχνη δεν έδωσαν ώθηση στη διερεύνηση νέων ιδεών για τη φύση και τη λειτουργία των εικαστικών τεχνών. Οι απόπειρες να ερμηνευθούν οι μεγάλες διακυμάνσεις στο ρυθμό των αλλαγών, κατά τις διάφορες περιόδους της ιστορίας, είναι σπανίως πειστικές.

Η πρωιμότερη ποίηση: Όμηρος και Ησίοδος

Οι δύο παλαιότεροι ποιητές που γνωρίζουμε, αλλά και για τους αρχαίους Έλληνες, είναι ο Όμηρος και ο Ησίοδος· η συνήθης αναφορά τους με αυτή τη σειρά είναι αποτέλεσμα της ποιητικής αξίας τους και δε στηρίζεται σε ασφαλείς μαρτυρίες για τη χρονολόγησή τους, καθώς η μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια για τη χρονολογική κατάταξη και των δύο περιορίζεται στο διάστημα 750-700 π.Χ. Ο Όμηρος δε μας δίνει καμιά πληροφο-

ρία για τον εαυτό του, και οι Έλληνες δε συμφωνούσαν για την καταγωγή του. Για τον Ησίοδο διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες χάρις σε ορισμένα αυτοβιογραφικά στοιχεία από τα δύο μεγαλύτερα ποιήματα που αποδίδονται σ' αυτόν: τη *Θεογονία*, για τη γενεαλογία των θεών, και το *Έργα και Ημέραι*, ένα διδακτικό έργο που συνδυάζει συμβουλές για τους γεωργούς με πολλά ηθικά διδάγματα. Ο κόσμος που περιγράφεται από τον Όμηρο είναι ένας μακρινός ηρωικός κόσμος, όπου αναμινύονται άνθρωποι, θεοί και ημίθεοι, και όσον αφορά τις λεπτομέρειές του συνδυάζει στοιχεία από την εποχή του Ομήρου με άλλα στοιχεία που, με βάση την ιστορική και την αρχαιολογική έρευνα, τοποθετούνται μισή χιλιετία νωρίτερα. Ο Ησίοδος, επίσης, τοποθετεί την «ηρωική εποχή» στο απώτερο παρελθόν, μεταξύ της λεγόμενης «χάλκινης» εποχής για το ανθρώπινο είδος και της «σιδηράς», στην οποία ανήκει και ο ίδιος. Λόγω της προσήλωσης των πρώιμων επικών ποιητών στην ηρωική εποχή (υπήρχαν πολλά έπη, που έχουν χαθεί, εκτός από του Ομήρου) καθιερώθηκαν τα κύρια γεγονότα της — ο Τρωικός πόλεμος, η μοίρα των Ελλήνων αρχηγών που επέστρεψαν από την Τροία, οι άθλοι και τα επιτεύγματα του Ηρακλή, οι συμφορές των βασιλικών οίκων της Θήβας και του Άργους — ως το κατάλληλο υλικό για την κατεξοχήν σοβαρή ποίηση της Κλασικής περιόδου.

Ο Όμηρος περιγράφει σε αρκετές περιπτώσεις έναν άνδρα να «τραγουδά» ιστορίες στην αυλή ενός άρχοντα, και είναι προφανές ότι συνθέτης και εκτελεστής είναι το ίδιο πρόσωπο. Ο Ησίοδος, επίσης, αναφέρεται στον εαυτό του ως συνθέτη-ραψωδό και δηλώνει ότι κέρδισε ένα βραβείο στους «ταφικούς αγώνες» προς τιμήν ενός σημαντικού ανθρώπου στην Εύβοια. Αυτός ο ισχυρισμός μάς βοηθά να κατανοήσουμε πολλές σημαντικές όψεις της ελληνικής ποίησης και το ρόλο που έπαιξε στην ελληνική κοινωνία.

Το πιο σημαντικό στοιχείο είναι ότι η ποίηση προοριζόταν για να παρουσιαστεί δημόσια σε ένα μεγάλο κοινό, όχι για να αναγνωστεί μοναχικά κάτω από ένα δέντρο. Αυτό ισχύει προφανώς για το δράμα, καθώς επίσης και για την αφηγηματική απαγγελία (βλ. εικ. 9.2) και το χορικό άσμα που συνοδεύεται από κίνηση. Η ποίηση, εξάλλου, ήταν συστατικό των εορτών και συχνά συνδυαζόταν με αθλητικούς αγώνες, πομπές και θυσίες σε θεότητες. Οι εορτές γενικά ήταν ευκαιρία για να τιμήσει μια κοινότητα τους θεούς της και τους ήρωες προγόνους της με εντυπωσιακές και ευχάριστες δραστηριότητες, γιατί οι Έλληνες θεωρούσαν ότι οι

Εικόνα 9.2 Ραψωδός επικής ποίησης. Παράσταση από αθηναϊκό ερυθρόμορφο αγγείο, αρχές 5ου αι. π.Χ. Οι λέξεις «Έτσι, κάποτε στην Τίρυνθα» (δεν είναι εδώ ορατές) έχουν γραφτεί σαν να βγαίνουν από το στόμα του.

θεοί χαίρονταν με τα ίδια πράγματα που χαίρονταν και οι άνθρωποι. Υπήρχε η αντίληψη ότι οι άνθρωποι έδιναν τον καλύτερο εαυτό τους εάν καλούνταν να αγωνιστούν, με την ελπίδα να αποκτήσουν την υψηλή κοινωνική θέση ενός νικητή και να αποφύγουν την ταπείνωση που ήταν η μοίρα του ηττημένου. Γι' αυτό το λόγο ο Ησίοδος ήταν υπερήφανος για τη νίκη του στους ταφικούς αγώνες, που στην εποχή του ήταν ένα είδος αυτοσχέδιας εορτής, γι' αυτό επίσης σε όλη την Κλασική περίοδο οι Αθηναίοι δραματουργοί συναγωνίζονταν για βραβεία στους δραματικούς αγώνες.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ησίοδος δεν κέρδισε το βραβείο του σε εορτή στη γενέτειρά του (Άσκρα Βοιωτίας), αλλά στη Χαλκίδα στην Εύβοια. Οι καλοί ποιητές ήταν ευπρόσδεκτοι σε αγώνες μακριά από την

πατριδα τους, και η γλώσσα της επικής και διδακτικής ποίησης ήταν διατοπική. Ο αυξανόμενος αριθμός των επιγραφικών μαρτυριών από το 600 π.Χ. και εξής μας επιτρέπει να διακρίνουμε τα χαρακτηριστικά των διαλέκτων στις διάφορες περιοχές του ελληνόφωνου κόσμου. Με βάση αυτή τη γνώση, θεωρούμε ότι οι συνηθέστεροι γλωσσικοί τύποι στον Όμηρο και τον Ησίοδο ανήκουν στην ιωνική διάλεκτο, που μιλιόταν σε πολλά νησιά του Αιγαίου και στις περισσότερες πόλεις της δυτικής ακτής της Μικράς Ασίας, αλλά πρόκειται μόνο για ένα στρώμα σε ό,τι στην πραγματικότητα είναι ένα τεχνητό αμάλγαμα. Εμφανίζονται συνεχώς εναλλακτικοί τύποι από άλλες ομάδες διαλέκτων, μαζί με προϊστορικές μορφές (ορισμένες φορές μια τέτοια μορφή μπορεί να εμφανίζεται συγχρόνως με την αντίστοιχη μεταγενέστερη στην ίδια πρόταση) και με έναν αρκετά μεγάλο αριθμό γλωσσικών στοιχείων που δεν ανήκαν ποτέ στον προφορικό λόγο αλλά δημιουργήθηκαν από τους ποιητές για μετρικούς λόγους. Σε πολιτισμούς που οι άνθρωποι δεν είναι εγγράμματοι απαντάται συχνά μια ριζική διαφοροποίηση μεταξύ της γραπτής και της ποιητικής γλώσσας, διαφορά που δεν είναι αποδεκτή από τη σύγχρονη ποιητική και αισθησία. Αυτή η διαφοροποίηση διατηρήθηκε στην ελληνική ποίηση ως το τέλος, αν και υπήρχαν μεγάλες διακυμάνσεις. Δηλαδή, ο ποιητής μπορούσε σε ορισμένα είδη να χρησιμοποιεί κυρίως τη διάλεκτο της περιοχής του, ενώ σε άλλα είχε τη δυνατότητα να την παραγκωνίσει τελείως για χάρη μιας διατοπικής γλώσσας που συνδεόταν με το εν λόγω είδος. Το κοινό από την πλευρά του χρειαζόταν είτε να γνωρίζει επιπλέον την ποιητική γλώσσα είτε να συμβιβαστεί με την περιορισμένη κατανόηση όσων ακούγονταν, απολαμβάνοντας περισσότερο τον ήχο και την ατμόσφαιρα του κειμένου παρά τις λεπτομέρειες του.

Μία ιδιαιτερότητα της ομηρικής γλώσσας είναι η επανάληψη μεγάλου αριθμού «τυπικών» εκφράσεων, όπως «Αγαμέμνων, άναξ ανδρών» ή ακόμη και ολόκληρων στίχων, λ.χ. «ο ήλιος έδωσε και το σκοτάδι απλώθηκε στους δρόμους». Ανάλογες τυπικές εκφράσεις παρατηρούνται στα αφηγηματικά έπη ορισμένων άλλων πολιτισμών, που έχουν αναπτύξει αυτό το είδος, και έχει υποστηριχθεί ότι σκοπός τους ήταν να υποβοηθήσουν τον αυτοσχεδιασμό στη διάρκεια της παρουσίασης. Τα στοιχεία, ωστόσο, από τις συγκρίσεις μεταξύ των διάφορων πολιτισμών δείχνουν ότι ο συσχετισμός μεταξύ της προφορικότητας, του αυτοσχεδιασμού και των τυπικών εκφράσεων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία· η παρουσίαση σε κανένα στάδιο δεν περιλάμβανε γραπτό κείμενο και ενδεχομένως θα απαιτού-

σε μεγάλη και προσεκτική προετοιμασία. Η χρήση των τυπικών εκφράσεων ήταν χωρίς αμφιβολία σημαντική βοήθεια για τη ρέουσα σύνθεση μεγάλων ποιημάτων, που έχουν — σε σχέση με τα πρότυπα της αγγλικής ποίησης — αυστηρή και περιοριστική μετρική μορφή.

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι τα ομηρικά έπη ήταν το αποτέλεσμα μακράς παράδοσης στη σύνθεση χωρίς τη βοήθεια της γραφής· είναι αξιοσημείωτο ότι, ανάμεσα σε πολλά άλλα ζητήματα, η σχετική σημασία των πόλεων που σκιαγραφούνται στα έπη δεν αντιστοιχεί στην εποχή της επιπόησης του ελληνικού αλφαβήτου αλλά τέσσερις ή πέντε αιώνες νωρίτερα. Είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι ο Όμηρος ήταν ένας από τους τελευταίους συνθέτες-εκτελεστές, και ότι η εισαγωγή της γραφής δημιούργησε σε αυτόν τη φιλοδοξία να συνθέσει έπη μεγαλύτερα σε κλίμακα και πιο καλοδουλεμένα στη δομή από οτιδήποτε υπήρχε ως εκείνη τη στιγμή. Μετά από τον Όμηρο, το κοινό ενδιαφερόταν όλο και λιγότερο ν' ακούει αυτά που παρουσίαζαν οι ραψωδοί ως έργα τους· ζητούσαν ποίηση που, αν και όχι πάντοτε σωστά, αποδιδόταν στον Όμηρο.

Η χορική και η «προσωπική» ποίηση

Τους δύο επόμενους αιώνες έζησε μια σειρά ποιητών που η φήμη τους διατηρήθηκε ως το τέλος του αρχαίου κόσμου: μεταξύ αυτών, ο Αρχίλοχος, η Σαπφώ, ο Σησίχορος, ο Ανακρέοντας, ο Σιμωνίδης. Παρά τη φήμη τους όμως, δε συνέχισαν να είναι δημοφιλείς στους χριστιανικούς αιώνες και κανένα έργο τους δε διατηρήθηκε ακέραιο στο Μεσαίωνα· οι γνώσεις μας γι' αυτούς βασίζονται σε παραθέματα και αποσπάσματα. Η ποικιλομορφία αυτής της ποίησης ήταν πολύ μεγάλη. Ορισμένα είδη της προορίζονταν να παρουσιαστούν δημόσια στις εορτές με χορούς που εκτελούσαν χορευτικές κινήσεις, αλλά στην πλειονότητα αποτελούνταν από τραγούδια, που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «προσωπικά»: επιδεικτικά, δυσφημιστικά, διδακτικά, σατιρικά, φιλοσοφικά και με περιγραφές περιπετειών, αψιμαχιών και σεξουαλικών συναντήσεων, που παρουσιάζονται όλα σαν να συνέβαιναν στον ποιητή, αν και η φωνή σε πολλές περιπτώσεις ανήκε σε ένα φανταστικό χαρακτήρα, δημιουργήμα του ποιητή για την περίσταση. Αυτού του είδους η ποίηση δεν προοριζόταν για μεγάλες δημόσιες εορτές, αλλά αρχικά για ιδιωτικές εορταστικές συναντήσεις, συγκεντρώσεις οινοποσίας ανθρώπων που γνώριζαν ο ένας τον άλλο, και στη συνέχεια για πολλά είδη εκδηλώσεων, όπου οι άνθρω-

να συστηματοποιήσει τις ιδέες και τις μεθόδους του Σωκράτη και να τις εδραιώσει σε σταθερότερη βάση.

Ο Πλάτωνας τυποποίησε κατά ένα μέρος τη σωκρατική έρευνα ως μια διαδικασία μεθοδικής αναζήτησης («διαλεκτική») με τη δική της εσωτερική λογική. Σκοπός της διαλεκτικής ήταν να αποκαλύψει ένα άχρονο βασίλειο αφηρημένων αντικειμένων, για τα οποία η ακριβής και βέβαιη γνώση ήταν εφικτή. Το τίμημα αυτής της βεβαιότητας ήταν ότι οι προσιτές αλήθειες για το φιλόσοφο δε θα αντιστοιχούσαν ποτέ ακριβώς με τον πραγματικό κόσμο.

Το πρακτικό μήνυμα της ώριμης φιλοσοφίας του Πλάτωνα ήταν ότι, στο βαθμό που ήταν δυνατό, θα έπρεπε κάποιος να αποσυρθεί από τον κόσμο της εμπειρίας και να ζήσει στον άχρονο κόσμο της γνώσης και της πραγματικότητας. Ο ίδιος, όμως, ο Πλάτωνας δεν επαναπαύτηκε σε αυτό το πολύ αντι-σωκρατικό συμπέρασμα. Στα μεταγενέστερα έργα του, στρέφεται προς τα πίσω για να αναζητήσει μεθόδους κατανόησης, για να γνωρίσει και να πραγματευθεί τον απατηλό κόσμο της καθημερινής εμπειρίας.

Η ψυχολογική και φιλοσοφική κριτική του Πλάτωνα για την ανθρώπινη φύση και τις αξίες ήταν στενά συνδεδεμένες με την πολιτική σκέψη του. Ανέπτυξε τις αμφιβολίες του Σωκράτη σχετικά με τη δημοκρατία σε μια διευρυμένη και ολομέτωπη επίθεση στην πολιτική και στους τρόπους σκέψης που υπάρχουν στα δημοκρατικά πολιτεύματα. Στη θέση της δημοκρατίας, πρόβαλε, με επιχειρήματα ως το μόνο ηθικά αποδεκτό μοντέλο για την οργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας, ένα άκαμπτο απολυταρχικό κράτος, που θα το κυβερνούσαν αμερόληπτοι φιλόσοφοι με γνώμονα το κοινωνικό συμφέρον.

Αριστοτέλης: η συστηματοποίηση της γνώσης

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.), ο άλλος μεγάλος φιλόσοφος του 4ου αιώνα, δημιούργησε ένα διαφορετικό σύστημα γνώσης από τον Πλάτωνα, το οποίο μακροπρόθεσμα άσκησε μεγαλύτερη επίδραση. Ο Αριστοτέλης έθεσε ένα πλαίσιο λογικών και μεταφυσικών συλλογισμών, μέσα στο οποίο προσπάθησε (με τη βοήθεια των μαθητών του) να εντάξει όλες τις επιστήμες και το σύνολο της υπάρχουσας γνώσης. Ήταν εκπληκτική προσπάθεια ιμπεριαλιστικής οικοδόμησης ενός συστήματος, που δεν έχει παράλληλο ούτε σε εποχές πριν από τον Αριστοτέλη ούτε μέχρι σήμερα.

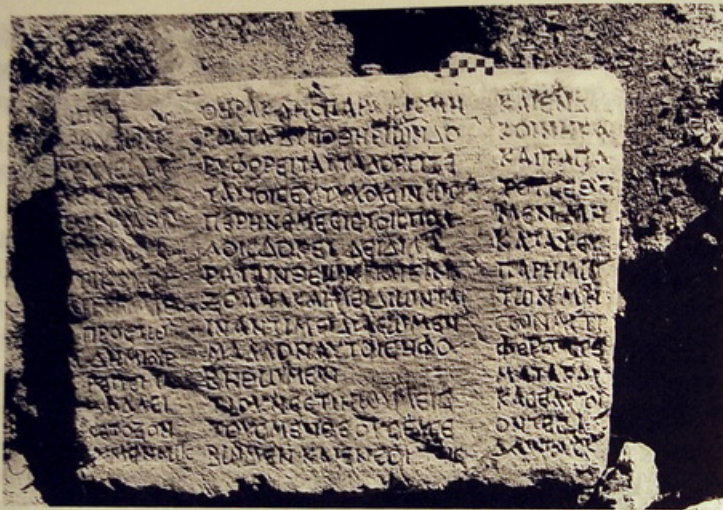
Μεταξύ των διάφορων επιτευγμάτων του Αριστοτέλη ξεχωριστή θέση καταλαμβάνουν: το επιστημονικό του έργο, με πρωτότυπες και σημαντικές συμβολές στη φυσική, στη χημεία και κυρίως στη βιολογία (βλ. υποκεφάλαιο Μαθηματικά και επιστήμες, παρακάτω), η δημιουργία της τυπικής λογικής, η ηθική και οι έρευνές του στο χώρο της μεταφυσικής και της φιλοσοφίας της επιστήμης.

Ο Αριστοτέλης αναδιαμόρφωσε την παλαιότερη κοσμολογική παράδοση, με τη βοήθεια της κριτικής του Σωκράτη και του Πλάτωνα καθώς και των δικών του εμπειριστατωμένων ερευνών. Η αντίληψή του για την έννοια της φύσης και του φυσικού κόσμου και η ανάλυση των απαραίτητων στοιχείων που θα προσφέρουν εξηγήσεις σε αυτό τον κόσμο πρόσφεραν ένα επεξεργάσιμο φιλοσοφικό υπόβαθρο όχι μόνο για την επιστημονική έρευνά του για το βασίλειο των άψυχων και των έμψυχων όντων, αλλά και για τους προβληματισμούς του σχετικά με την ανθρώπινη φύση και τις αξίες. Στην ηθική του περιλαμβάνονται όσες περισσότερες παραδοσιακές αξίες της ελληνικής ανώτερης τάξης ήταν εφικτό να περιληφθούν, οι οποίες όμως αναδιαμορφώνονται και παρουσιάζονται ως το αναγκαίο αποτέλεσμα της προσπάθειας να επιτευχθεί μια αξία λόγου ζωής, στο πλαίσιο της ανθρώπινης κοινωνίας και των καθορισμένων ορίων της ανθρώπινης φύσης.

Ο Αριστοτέλης όπως και ο Πλάτωνας, ίδρυσε τη δική του σχολή φιλοσοφίας, που είχε οργανωμένο πρόγραμμα «προπτυχιακών» και «πτυχιακών» σπουδών και ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα έρευνας για τους μαθητές του. Αυτές οι σχολές, και οι άλλες που θα τις διαδέχονταν, ήταν τα πιο κοντινά παράλληλα του αρχαίου κόσμου προς το πανεπιστήμιο.

Σε αναζήτηση της πνευματικής γαλήνης: κυνικοί, σκεπτικιστές και επικούρειοι

Ενώ ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης, με αφετηρία την έμπνευση του Σωκράτη, κατευθύνονταν προς όλο και πιο περίπλοκες θεωρίες, την ίδια εποχή εμφανίστηκαν επίσης πιο δημοφιλείς και προσιτές φιλοσοφικές θεωρήσεις για τη ζωή, που διακήρυτταν έναν πιο γήινο τρόπο προσέγγισης. Οι περισσότερες από αυτές τις φιλοσοφίες ανήγαγαν τα δεινά του ανθρώπου στα τεχνητά εμπόδια που δημιουργούσε ο πολιτισμός, και διατείνονταν ότι δίδασκαν πώς να φτάσει κανείς στην αληθινή ευτυχία μέσω της αποβολής των περιττών φόβων και επιθυμιών. Αυτές ήταν οι φιλοσο-

Εικόνα 10.2 Τμήμα μιας μεγάλης επιγραφής που στήθηκε από το Διογένη από τα Οινόανδα, και βρέθηκε στην ίδια περιοχή (κεντρική Τουρκία). Σε αυτή την επιγραφή ο Διογένης ερμηνεύει την επικούρεια φιλοσοφία ως πηγή ευτυχίας.

φίες που κυριαρχούσαν στον ελληνικό κόσμο, στο νέο κόσμο της Ελληνιστικής περιόδου.

Ο Διογένης ο «Κύων» (περ. 400-325 π.Χ.) ήταν το αρχέτυπο της σχολής των κυνικών (η λέξη σήμαινε «όμοιοι με σκύλο»), οι οποίοι πρόσβευαν την απόλυτη απλότητα και «φυσικότητα» στη ζωή και απέρριπταν τους κοινωνικούς θεσμούς και τις συμβάσεις ως «μη-φυσικά» φαινόμενα.

Οι σκεπτικοί διακήρυτταν ένα συστηματικό σκεπτικισμό, όπως αυτόν του Πύρρου (περ. 365-275 π.Χ.). Ήταν άλλη μια προσπάθεια για να ξεπεραστούν οι συμβάσεις και ο δογματισμός και να διατυπωθούν απλά και με σαφήνεια οι προϋποθέσεις για μια πραγματικά ευτυχισμένη ζωή. Η εντολή ήταν «να είσαι ελεύθερος από ενοχλήσεις». Θεωρούσαν ότι το μεγαλύτερο μέρος της ανησυχίας στον άνθρωπο προέρχεται από την προσήλωση σε ψευδείς απόψεις και αξίες, και σύστηναν κριτική αποχή από απόψεις και αξίες που πήγαζαν πέρα από την άμεση εμπειρία και τους πρακτικούς σκοπούς.

Η πιο δημοφιλής από αυτές τις φιλοσοφικές ομάδες ήταν οι επικού-

ρειοί. Ο Επίκουρος (341-270 π.Χ.), ένας πολυγράφος θεωρητικός, διακήρυττε ένα απλό μήνυμα. Σύμφωνα με τον Επίκουρο, ο ατομισμός ήταν η σωστή φυσική θεωρία, και μπορούσε να αποδειχθεί από την ατομική φυσική ότι η ψυχή ήταν θνητή και ο θάνατος κάτι που δεν πρέπει να φοβόμαστε, ο μόνος λόγος για να μελετούμε τις φυσικές επιστήμες. Επομένως, για μια καλή ζωή ήταν απαραίτητο και επαρκές να μελετούμε τις φυσικές επιστήμες και τη φιλοσοφία έως κάποιο βαθμό· πέρα από αυτά τα όρια δεν υπήρχε καμία χρησιμότητα. Ο επικούρειος ενδιαφερόταν να ζήσει καλά στην επίγεια ζωή και μπορούσε να το κάνει, εάν απελευθερωνόταν από τους παράλογους φόβους, ζώντας ήσυχη ζωή και καλλιεργώντας τις φυσικές απολαύσεις, σημαντικότερη από τις οποίες ήταν, κατά τον Επίκουρο, η φιλία (βλ. εικ. 10.2).

Οι στωικοί

Τόσο οι κυνικοί όσο και οι επικούρειοι δείχνουν μια σαφή τάση να απορρίψουν την αστική ζωή, η οποία ήταν παραδοσιακά το επίκεντρο των δραστηριοτήτων των ελεύθερων Ελλήνων και ο πυρήνας της ταυτότητάς τους. Οι κυνικοί, οι σκεπτικοί και οι επικούρειοι ήταν όλοι ενάντιοι στην οργάνωση της πόλης ή είχαν ακόμη και αναρχικές τάσεις στον τρόπο ζωής που πρότειναν, ως απάντηση ίσως στην παρακμή της δημοκρατίας και της αυτονομίας της πόλης-κράτους στον ελληνιστικό ελληνικό κόσμο.

Σε τελείως αντίθετη κατεύθυνση βρισκόταν το άλλο μεγάλο φιλοσοφικό ρεύμα της Ελληνιστικής περιόδου, ο Στωικισμός, που διακήρυττε ένα τελείως διαφορετικό τρόπο ζωής. Ο Στωικισμός είχε πολλές εκδοχές, αλλά το κοινό σε αυτές ήταν η κατανόηση της ανθρώπινης φύσης και του πεπρωμένου με την έννοια του «πολίτη του σύμπαντος» (από τον οποίο προέρχεται η σύγχρονη μας λέξη «κοσμοπολίτης»). Οι στωικοί θεωρούσαν τους ανθρώπους ως όντα προικισμένα από το θεό με λογική και συνείδηση, έτσι ώστε να διαδραματίσουν τον καθορισμένο ρόλο τους στο σύμπαν, όπως οι καλοί πολίτες στην πόλη. Ο ρόλος αυτός επέβαλλε καθήκοντα που για να πραγματοποιηθούν συνεπάγονταν ενδεχομένως κακουχίες και βάσανα διαφόρων ειδών. Στη θεωρία ο αγαθός άνθρωπος μπορούσε πάντοτε να υπερβεί αυτές τις συμφορές. Ο στωικός σοφός μπορούσε υποτίθεται να απολαμβάνει τη ζωή ακόμη και όταν βασανιζόταν, εφόσον γνώριζε ενσυνείδητα ότι είχε κάνει το σωστό.

Αντίθετα, πάλι, με τους επικούρειους, οι στωικοί έδιναν μεγάλη ση-

μασία στη λογική, στη φυσική και στην ηθική, και η συμβολή τους σε αυτά τα θέματα ήταν πρωτότυπη.

Οι νεοπλατωνικοί

Η ελληνική φιλοσοφία απέκτησε στην τελευταία της περίοδο, στο πλαίσιο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έναν πιο ακαδημαϊκό και εξειδικευμένο χαρακτήρα, γενικά όμως ήταν λιγότερο πρωτότυπη. Οι θεωρίες του Πλάτωνα δημιούργησαν νέες επιδράσεις και το πιο σημαντικό έργο αυτής της περιόδου οφείλεται στους ύστερους οπαδούς του Πλάτωνα (τους «νεοπλατωνικούς»). Ο Πλωτίνος (205-270 μ.Χ.), ένας πραγματικά μεγάλος φιλόσοφος, αγωνίστηκε να αποσαφηνίσει αυτά που θεωρούσε ως την ουσία των πλατωνικών ιδεών. Ο Πρόκλος (410-485 μ.Χ.) περιόρισε αυτές τις ιδέες σε ένα πολύ οργανωμένο μεταφυσικό σύστημα, που περιλάμβανε μια ιεραρχία επιπέδων ύπαρξης. Η νεοπλατωνική φιλοσοφία, πολύ ιδιόμορφη ως προς τη δομή της και με μια δόση μυστικισμού, πρόσφερε σε όσους δεν αποδέχονταν το Χριστιανισμό τη μοναδική συνεπή εναλλακτική επιλογή, που ήταν ελκυστική σε πνευματικό και θρησκευτικό επίπεδο. Αντίστροφα, πολλοί χριστιανοί φιλόσοφοι αυτής της περιόδου αναγνώρισαν τις οφειλές τους στο Νεοπλατωνισμό και έδωσαν έμφαση στην εγγύτητά του σε πολλά σημεία με τον Ιουδαϊσμό και το Χριστιανισμό («τι είναι ο Πλάτων άλλο από έναν Μουσή που μιλά στην αττική ελληνική διάλεκτο;», ρωτούσε ένας ενθουσιώδης χριστιανός συγγραφέας).

Μαθηματικά και επιστήμη

Στην αρχαία Ελλάδα σημειώθηκαν εντυπωσιακά βήματα προόδου στη θεωρία των μαθηματικών και σε ορισμένους άλλους κλάδους θεωρητικών και εφαρμοσμένων επιστημών, ιδιαίτερα στην αστρονομία (πρακτική και θεωρητική), τη μηχανική, την οπτική, τη βιολογία και την ιατρική. Η εξέλιξη ήταν περίπου η ίδια για όλες τις επιστήμες. Τον 6ο και 5ο αι. π.Χ., υπήρξε μια περίοδος αρχικών ανακαλύψεων και σπουδαίων θεωριών. Ακολούθησε μια περίοδος με πιο εμπειριστατωμένα και εξειδικευμένα μελέτη, κατά το μεγαλύτερο μέρος της στον 4ο και 3ο αι. π.Χ., η οποία αργότερα έγινε μάλλον πιο ποσοδιακή.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα θεωρητικά μαθηματικά (βλ.

εικόνα 10.1, και θεωρία των αριθμών). Οι Βαβυλώνιοι είχαν αναπτύξει την αριθμητική και τη γεωμετρία, αλλά μόνο ως μια συλλογή μεθόδων για πρακτικούς υπολογισμούς. Από τον 5ο αι. π.Χ., οι Έλληνες ανήγαγαν τα μη-εφαρμοσμένα μαθηματικά σε θεωρητική επιστήμη. Η ανάπτυξη της ήταν γρήγορη τον 4ο και 3ο αι. π.Χ. και κορυφώθηκε στο έργο του Απολλώνιου από την Πέργη (τέλη 3ου αι. π.Χ.) και του Αρχιμήδη (περ. 287-212 π.Χ.), ο οποίος με την ανάπτυξη των μεθόδων της γεωμετρίας προσέγγισε τις ιδέες του ολοκληρωτικού λογισμού. Υπήρξε στη συνέχεια ένα μακρό διάστημα που γίνονταν σποραδικές ανακαλύψεις ως τον 3ο και 4ο αι. μ.Χ.

Οι συγγενείς επιστήμες της μαθηματικής αστρονομίας και της γεωμετρικής οπτικής ακολούθησαν παράλληλη πορεία. Τον 5ο αι. π.Χ., άγνωστοι Έλληνες μεταμόρφωσαν την αστρονομία καθώς ανακάλυψαν την ερμηνεία για τις φάσεις και τις εκλείψεις του φεγγαριού και τη σφαιρικότητα της γης. Ο Εύδοξος (περ. 390-340 π.Χ.) έκανε μια πρόωπη προσπάθεια για να εφαρμόσει τα μαθηματικά στην ερμηνεία των φυσικών φαινομένων και πρότεινε ένα μαθηματικό μοντέλο για την εξήγηση των πλανητικών κινήσεων. Το έργο του Ίππαρχου (περ. 190-120 π.Χ.) ήταν μια μεγάλη πρόοδος όσον αφορά την ακρίβεια της παρατήρησης, την πολυπλοκότητα της μεθόδου και της θεωρητικής διατύπωσης. Η παράδοση έφτασε στο απόγειό της και συνοψίστηκε στο μεγάλο συστηματικό έργο (την «Αλμαγέστη») του Πτολεμαίου (Κλαύδιος Πτολεμαίος, σε δράση γύρω στο 140 μ.Χ.).

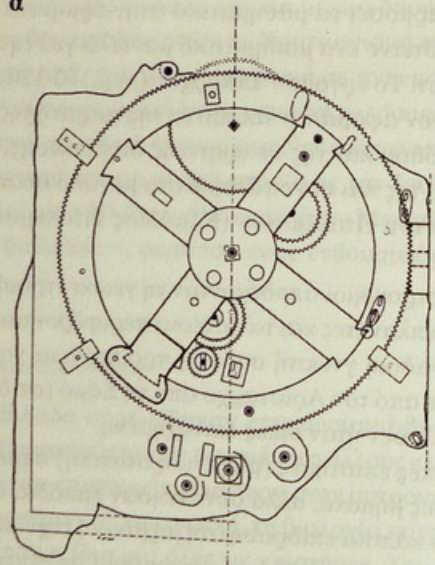
Όλοι αυτοί οι αστρονόμοι αποδέχονταν τη γεωκεντρική υπόθεση (ότι ο ήλιος, η σελήνη, οι πλανήτες και τα αστέρια περιφέρονται γύρω από την ακίνητη γη). Η μοναδική γνωστή σοβαρή προσπάθεια να καταρριφθεί αυτή η θεωρία έγινε από τον Αρίσταρχο από τη Σάμο (σε δράση στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.), δεν ήταν όμως επιτυχημένη.

Άλλες μαθηματικές επιστήμες (μηχανική, στατική) σημείωσαν τουλάχιστον τα πρώτα τους βήματα, αλλά συνάντησαν εμπόδια από την έλλειψη λογισμού. Είχαν κάποια επίδραση στη μηχανική τεχνολογία: εντυπωσιακά επιτεύγματα ήταν οι σύνθετοι μηχανισμοί με γρανάζια, όπως ο «υπολογιστής» των Αντικυθήρων (βλ. εικόνα 10.3) και οι βαλλιστικές μηχανές.

Οι επιστήμες που σχετίζονταν με τη ζωή είχαν πιο περιορισμένο πεδίο, εκτός από την ιατρική. Οι παρατηρήσεις και οι θεωρητικές απόψεις του Αριστοτέλη στη βιολογία ήταν εκπληκτικές, αλλά αποτελούσαν με-

α

β

Εικόνα 10.3 α-β Μηχανισμός με σύστημα οδοντωτών τροχών (αρχές 1ου αι. π.Χ.) από το ναυάγιο των Αντικυθήρων· αποτελεί το παλαιότερο σωζόμενο παράδειγμα οργάνου για τον υπολογισμό των κινήσεων του ηλίου, της σελήνης και των πλανητών.

Εικόνα 10.4 Εικονογράφηση της ανάταξης των σπονδύλων με έλξη, βαρούλκο και εφαρμογή πίεσης από ανθρώπινο σώμα· αντίγραφο του 10ου αι. μ.Χ. ενός αρχαίου σχεδίου, από τα σχόλια του Απολλώνιου από το Κίτιο για τον Ιπποκράτη.

μονωμένα επιτεύγματα που δεν είχαν συνέχεια· το ίδιο ισχύει και για το έργο του μαθητή του Θεόφραστου στη βοτανική (βλ. σχέδιο 10.1).

Στην ιατρική σημειώθηκε τον 5ο αι. π.Χ. τεράστια έκρηξη στη θεωρία και συγχρόνως συσσώρευση από πολυάριθμα περιστατικά με επακριβώς μελετημένο ιστορικό, ένα απάνθισμα κλινικής εμπειρίας και μεθοδικών αναλύσεων. Αυτά τα επιτεύγματα, που σχετίζονται με το όνομα του Ιπποκράτη από την Κω (σε δράση στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.), συνδέθηκαν με την ύπαρξη μόνιμων σχολών ιατρικής (βλ. εικόνα 10.4). Οι έρρευνες του Ερασίστρατου και του Ηρόφιλου στην Αλεξάνδρεια (3ος αι. π.Χ.) αποτελούν επιστημονική κορύφωση, ωστόσο, η ογκώδης συγγραφική παρα-

γωγή ιατρικών κειμένων στην ύστερη αρχαιότητα, ιδιαίτερα του Γαληνού (2ος αι. μ.Χ.), φανερώνει ότι οι θεωρητικές συζητήσεις συνεχίζονταν, μολονότι δε συνέβαινε το ίδιο και με την αξιοποίηση της κλινικής εμπειρίας.

11. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΕΣ

Alison Burford

Εισαγωγή

Τα επαγγέλματα και οι τέχνες [χειρωνακτικές δεξιότητες] των Ελλήνων την Κλασική περίοδο ικανοποιούσαν μεγάλη ποικιλία αναγκών, στο πλαίσιο των διαθέσιμων πλουτοπαραγωγικών πηγών και τεχνικών, και στην καλύτερη έκφρασή τους είχαν τα υψηλότερα δυνατά πρότυπα σχεδιασμού και αποτελεσματικότητας. Τα προϊόντα τους περιλάμβαναν τα πάντα, από πολύπλοκα επεξεργασμένα αντικείμενα σε πολύτιμα μέταλλα και έργα μνημειακής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής, η ανάπτυξη των οποίων ανακλάται σε μικρότερη κλίμακα στην υψηλού επιπέδου κεραμική, μέχρι υποδήματα, γεωργικά εργαλεία, οπλισμό, οικίες, κεραμίδια, πλοία και πολλά είδη πλίνθων ξεραμένων στον ήλιο για διάφορες κατασκευές. Η εργασία που έκανε κάθε είδους τεχνίτης καθοριζόταν από δύο παράγοντες: τη δυναμική, ή αντίστροφα, τους περιορισμούς της τέχνης του, και τις απαιτήσεις του πελάτη. Είναι πολύ δύσκολο να εκτιμηθεί πώς ισορροπούσαν οι δύο αυτοί παράγοντες στις σχέσεις των επιδέξιων τεχνιτών με το κοινό.

Τείνουμε προς την υπόθεση ότι οι δημιουργοί των έργων τέχνης ήταν διαφορετικοί από εκείνους που δημιουργούσαν αντικείμενα αμιγώς χρηστικά, υποθέτουμε επίσης ότι οι δύο κατηγορίες δε συνδέονταν ουσιαστικά και ότι ο μέσος πολίτης, παρόλο που δεν επιθυμούσε να είναι στη θέση των καλλιτεχνών, έδειχνε κάποια συμπάθεια για το σιδηρουργό του χωριού, τον καλαθοποιό ή το χτίστη. Ωστόσο, τα στοιχεία που διαθέτουμε υποδηλώνουν ότι οι κατασκευαστές προϊόντων ως σύνολο αποτελούσαν ένα συνεκτικό σώμα, που διακρινόταν για την επαγγελματική του δεξιότητα. Την ίδια περίοδο, οι Έλληνες είχαν χαράξει μια σαφή διαχωριστική γραμμή μεταξύ του δημιουργού και του παραγόμενου προϊόντος:

εάν ένα χάλκινο άγαλμα φυσικού μεγέθους ήταν από αισθητικής και πολιτισμικής άποψης πιο αξιόλογο από ένα πλεχτό καλάθι, αυτό δε σημαίνει κατ' ανάγκη ότι απέδιδαν μεγαλύτερη αξία στη χαλκοπλαστική από ό,τι στην καλαθοπλεκτική. Η σύγχρονη διάκριση μεταξύ του καλλιτέχνη και του τεχνίτη δεν υπήρχε, και οι δύο θεωρούνταν απλοί τεχνίτες.

Εργαστήρια και μαθητεία

Ο πυρήνας της ζωής ενός τεχνίτη ήταν το εργασιακό περιβάλλον του, το εργαστήριο, όπου κύριο ρόλο είχαν οι εργαζόμενοι και όχι η εξελιγμένη οργάνωσή του: ο αρχιτεχνίτης (που μπορούσε να είναι ο ιδιοκτήτης της επιχείρησης είτε ένας δούλος ή απελεύθερος που τη διεύθυνε για λογαριασμό του ιδιοκτήτη), οι βοηθοί του αρχιτεχνίτη και ένας ή δύο μαθητευόμενοι. Η συλλογική γνώση της τέχνης μεταβιβαζόταν μέσα στο εργαστήριο με την εκμάθηση από το νέο εργαζόμενο τεχνικών, οι οποίες παρέμεναν στην ουσία αναλλοίωτες σε όλη την ελληνική αρχαιότητα: οι περισσότερες εξελίξεις ήταν προσαρμογές μικρής κλίμακας στο πλαίσιο των καθορισμένων κανόνων. Ωστόσο, αυτές οι έντονα παραδοσιακές πρακτικές στα χέρια ενός πραγματικά ικανού τεχνίτη δεν αποτελούσαν εμπόδιο για σημαντικά βήματα προόδου στην τεχνολογία.

Ο καλύτερος τρόπος για να εργαστεί κάποιος σε ένα εργαστήριο ήταν να είναι ο γιος του τεχνίτη. Ο Πλάτωνας παρατηρεί ότι «οι γιοι των ικανών τεχνιτών μαθαίνουν την τέχνη από τους πατέρες τους» (Πλάτωνας, *Πρωταγόρας* 328a), και η γενεαλογία του μάγου Ξυλουργού Δαίδαλου («Περίτεχνου») υποδηλώνει αυτή τη σχέση, αφού ήταν ο γιος του Μητίωνα («Συνετού») και εγγονός του Ευάλαμου («Επιδέξιου στα χέρια»): κατά τον ίδιο τρόπο ο πατέρας του ομηρικού ναυπηγού Φέρεκλου ήταν ο Τέκτων («Ξυλουργός») και παππούς του ο Αρμονίδης («Μαραγκός»). Πολυάριθμες είναι οι αναφορές που φανερώνουν την οικογενειακή παράδοση στις τέχνες: ο γλύπτης Σκόπας από την Πάρο ήταν γιος γλύπτη και πρόγονος άλλων γλυπτών, ενώ η σχέση της αθηναϊκής οικογένειας του Πραξιτέλη με τη γλυπτική εντοπίζεται σε αρκετές γενιές. Φαίνεται, πάντως, ότι όταν ο γλύπτης Καλλωνίδης υπέγραφε σε ένα άγαλμα ως «Καλλωνίδης ο γιος του Δεινίου», ήθελε να δηλώσει ότι ήταν ένας πραγματικός γλύπτης: το ίδιο ισχύει και για τους «γιους του Βρένθη», οι οποίοι υπογράφοντας έτσι το έργο τους αναγνώριζαν τις οφειλές τους στην πατρική εκπαίδευση. Οικογενειακές σχέσεις καταγράφονται επίσης και σε

πιο «καθημερινές» τέχνες, όπως φανερώνει το επιτύμβιο ανάγλυφο του υποδηματοποιού Διονύσιου (βλ. εικ. 11.1).

Η εκπαίδευση άρχιζε πιθανώς νωρίς: για ορισμένες εργασίες, όπως η εξόρυξη, θα ήταν απαραίτητοι μικρόσωμοι και ευκίνητοι άνθρωποι, ενώ ο χρυσοχόος ή ο χαράκτης σφραγιδόλιθων θα χρειαζόταν νέους με πολύ καλή όραση. Όταν δεν υπήρχε κάποιος νεαρός συγγενής, ο τεχνίτης θα έπαιρνε ως μαθητευόμενο το γιο κάποιου άλλου ή θα αγόραζε παιδιά δούλων για να τα εκπαιδεύσει, εφόσον δεν μπορούσε να διαθέσει χρήματα για ειδικευμένους ενήλικους δούλους ή μισθωμένους εργάτες. Με βάση τους κανόνες του εργαστηρίου δε γινόταν διάκριση μεταξύ των ελεύθερων Ελλήνων και των δούλων βαρβάρων — όλοι ήταν πρώτα απ' όλα τεχνίτες και η εργασία τους ήταν η ίδια, καθώς υπηρετούσαν κατά παράδοση την τέχνη τους. Οι οικοδομικές επιγραφές του Ερεχθείου (βλ. εικόνα 11.2) δείχνουν ότι οι πολίτες δούλευαν μαζί με τους μετοίκους και τους δούλους στις έξι ομάδες των χριστών που έκαναν τις ραβδώσεις στους ιωνικούς κίονες της ανατολικής πρόσοψης. Τρεις ομάδες είχαν επικεφαλής τους πολίτες: ο Θευγένης εργαζόταν πιθανώς με δύο μέλη της οικογένειάς του, ενώ ο Λάοσσος και ο Φάλακρος ήταν ιδιοκτήτες των δούλων στις ομάδες τους. Στις δύο ομάδες που επικεφαλής ήταν μέτοικοι, ο Σιμίας είχε τέσσερις από τους πέντε δούλους και δύο μετοίκους. Όλοι πληρώνονταν με την ίδια ακριβώς αμοιβή για το ίδιο είδος εργασίας.

Η πειθαρχία σε ένα καλό εργαστήριο ήταν αναμφίβολα σκληρή για όλους, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση, ιδιαίτερα όταν γινόταν επεξεργασία ακριβών υλικών και εύθραυστων προϊόντων ή όταν η αμέλεια μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τους συναδέλφους εργαζομένους.

Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η υψηλή ποιότητα των εξαιρετικών έργων τέχνης ήταν αποτέλεσμα της μεγάλης εξειδίκευσης και ότι οι χτίστες του Ερεχθείου, για παράδειγμα, δεν είχαν ποτέ εργαστεί σε άλλα υλικά ή σε λιγότερο μεγαλεπήβολα έργα. Αυτό συνέβαινε μάλλον όχι μόνο για οικονομικούς λόγους, αλλά επειδή η πολυμέρεια και το εύρος της εμπειρίας χαρακτηρίζαν όλους τους πρώτης τάξεως τεχνίτες. Μεταξύ των σπουδαιότερων συγκαταλέγονταν ο Φειδίας, ο γλύπτης, κατασκευαστής χάλκινων και χρυσελεφάντινων αγαλμάτων και συντονιστής στην ανοικοδόμηση κτιρίων, και ο αδελφός του Πάναινος, αργυροχόος και ζωγράφος. Για ένα μαθητευόμενο ήταν ίσως απαραίτητη η ιδιαίτερη εξειδίκευση, επειδή θα μπορούσε έτσι αναμφίβολα να αρχίσει με τη μία ή την άλλη απλή μέθοδο και να μεταβεί σταδιακά σε πιο σύνθετες εργασίες. Σ' αυτό

Εικόνα 11.1 Αττικό μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο, που εικονίζει υποδηματοποιούς να εργάζονται. Έχει αφιερωθεί από τον υποδηματοποιό Διονύσιο και τα παιδιά του στον ήρωα Καλλιστέφανο και στα παιδιά του, 4ος αι. π.Χ.

το στάδιο θα γινόταν εμφανής μια ιδιαίτερη ικανότητα (ή ένα αδύναμο σημείο) και έτσι θα μπορούσε να ασχοληθεί στη συνέχεια με το σκάλισμα χεριών ή ποδιών, με τη ζωγραφική διακοσμητικών παρυφών στα αγγεία ή με την κατασκευή οπών στις ψήφους. Ωστόσο, ο σκοπός, γενικά, ήταν η δημιουργία ενός ικανού τεχνίτη, που θα μπορούσε να ασχοληθεί με όλο το φάσμα της τέχνης του.

Η εξειδίκευση ήταν ασφαλώς ένα μέσο για την κατασκευή αντικειμένων υψηλής ποιότητας, δεν προερχόταν όμως, καταρχήν, από την επιθυμία για μεγαλύτερη παραγωγή. Ο Ξενοφώντας (*Κύρου Παιδεία* 8.2.5) δίνει έμφαση στην ποιότητα και όχι στην ποσότητα στη σύγκριση μεταξύ της κουζίνας του Μεγάλου Βασιλιά και των ειδικών καταστημάτων υπο-

Εικόνα 11.2 Το Ερέχθειο στην αθηναϊκή Ακρόπολη (από ανατολικά) χτίστηκε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

δημάτων στις ελληνικές πόλεις, η εργασία των οποίων αντιπαρατίθεται με τα απλά χρηστικά προϊόντα του καλαθοποιού στο χωριό.

Οι σκηές από εργαστήρια σε παραστάσεις αθηναϊκών αγγείων υποδηλώνουν καταμερισμό της εργασίας, όπως περιγράψαμε παραπάνω: οι γενειοφόροι και κατά συνέπεια παλαιότεροι του εργαστηρίου κατασκευάζουν το αγγείο ή συνενώνουν και αποτελειώνουν τα διάφορα τμήματα ενός χάλκινου αγάλματος, ενώ οι νεότεροι εργάτες κάνουν θελήματα ή βοηθούν για να κρατήσουν τα αντικείμενα στη σωστή θέση, ενώ παράλληλα παρατηρούν όλη τη διαδικασία (βλ. εικ. 11.3). Αυτές οι σκηές υποδηλώνουν επίσης ότι τα εργαστήρια είχαν συνήθως έξι περίπου μέλη: έχουμε πληροφορίες για την ύπαρξη άλλων εργαστηρίων με το ίδιο σχεδόν μέγεθος. Επομένως, όταν οι φιλολογικές μαρτυρίες αναφέρουν άνδρες που είχαν στην κατοχή τους «βιοτεχνίες» με 20 κατασκευαστές μαχαιριών ή σπαθιών, 32 τεχνίτες για την κατασκευή κλινών με ενθέματα ελεφαντοστού, ή 120 κατασκευαστές ασπίδων, αυτό πρέπει να σημαίνει ότι κάθε «βιοτεχνία» αποτελούνταν από αρκετές μικρές ομάδες εργασίας.

Εικόνα 11.3 Παράσταση χυτηρίου, από αθηναϊκή ερυθρόμορφη κύλικα, αρχές 5ου αι. π.Χ.

Άλλοι τεχνίτες, όπως οι υφαντές, οι χρυσοχόοι ή οι καλαθοποιοί του χωριού θα εργάζονταν σε ακόμη μικρότερες εγκαταστάσεις ή ακόμη και μόνοι τους.

Τεχνικές και συνθήκες εργασίας

Αρκετά συχνά ο χώρος εργασίας του τεχνίτη βρισκόταν στην ύπαιθρο και ήταν απομονωμένος. Οι αγγειοπλάστες για παράδειγμα θεωρούσαν πρακτικό να κάνουν τα εργαστήριά τους κοντά σε πηγές αργίλου, ανεξάρτητα από το αν υπήρχε γειτνίαση με το κέντρο του οικισμού· στην Κόρινθο και την Αθήνα, ωστόσο, δύο από τις πιο γνωστές συνοικίες κεραμίων βρισκόταν στις παρυφές των πόλεων, ενώ αγγειοπλάστες και κατασκευαστές πήλινων ειδωλίων ήταν επίσης εγκατεστημένοι μέσα στην Αθήνα, κοντά στην αγορά. Οι τεχνικές για την κατασκευή αγγείων είχαν εξελιχθεί πολύ πριν από τους ιστορικούς χρόνους, σημειώθηκαν όμως σημαντικές τεχνοτροπικές αλλαγές στο σχήμα και στη διακόσμηση, για

παράδειγμα, στην εναλλαγή του μαύρου και των άλλων επιχρισμάτων με το ερυθρό χρώμα του ψημένου αγγείου. Η διακόσμηση των αθηναϊκών μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων δεν οφειλόταν σε κάποια επανάσταση στην κεραμική, αλλά απλώς στην επιδέξια προσαρμογή της θερμοκρασίας του κλιβάνου κατά την όπτηση. Δεν είναι σαφές εάν αυτές οι αλλαγές έγιναν από τον αγγειοπλάστη ή τον αγγειογράφο· η εργασία της κατασκευής και της διακόσμησης συνήθως γινόταν από διαφορετικούς τεχνίτες, αλλά δε θα πρέπει να υπήρχε τόσο εξειδίκευση που ο ένας να μην ασχολείται με τα θέματα της εργασίας του άλλου.

Η χρήση των πήλινων [οπτών] αντικειμένων ήταν τόσο μεγάλη που οι τεχνίτες μπορούσαν, συνήθως, να εξειδικευτούν στα διακοσμημένα αγγεία ή στα μαγειρικά σκεύη ή στους αποθηκευτικούς πίθους ή στις πήλινες κυψέλες και σε άλλα εξειδικευμένα προϊόντα ή σε κεραμίδια για στέγες, σε σωλήνες αποχέτευσης κτλ. Τα αθηναϊκά εργαστήρια κεραμικής, τον 6ο και τον 5ο αιώνα, είναι γνωστό ότι επικέντρωναν την παραγωγή τους σε περιορισμένη ποικιλία αγγείων υψηλής ποιότητας, ένα, όμως, αγροτικό κεραμικό εργαστήριο της Θάσου παρήγαγε πολλών ειδών αγγεία και κεραμίδια, ενδεχομένως για να καλύψει την τοπική ζήτηση. Οι μήτρες χρησιμοποιούνταν για ορισμένα προϊόντα, όπως τα ανάγλυφα αγγεία και τα ειδώλια, με τα οποία δεν αποσκοπούσαν στη μαζική παραγωγή, αλλά στη δημιουργία ενός ιδιαίτερου αισθητικού αποτελέσματος. Αντίθετα, για την παραγωγή κεραμιδιών στέγης, που για να εξυπηρετήσουν το σκοπό τους χρειαζόταν κάποια ποσότητα, ο μόνος ορθός τρόπος ήταν να κατασκευαστούν από απλές μήτρες. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, η μαζική παραγωγή χαμηλής ποιότητας ειδωλίων και γραπτών αγγείων επιτυγχανόταν με τη βιαστική εργασία — όπως μαρτυρούν τα πολυάριθμα κακοσχηματισμένα αγαλμάτια και τα άτεχνα αγγεία.

Η χρήση της φωτιάς περιέκλειε κινδύνους για τον αγγειοπλάστη και το προϊόν εξίσου. Στο λεγόμενο «Ύμνο των Κεραμίων» αναφέρονται οι καταστροφικοί ημίθεοι για την εργασία στον κλίβανο και τα μαυρισμένα πρόσωπα αυτών που κοιτούσαν ερευνητικά μέσα στον κλίβανο από το αντίστροφο ρεύμα αέρα. Αγγειοπλάστες και σιδηρουργοί, οι οποίοι διέτρεχαν ακόμη μεγαλύτερο κίνδυνο εγκαυμάτων, εικονίζονται σε διάφορες παραστάσεις στα εργαστήριά τους μαζί με αποτροπαϊκά προσώπια που τα έχουν κρεμάσει επάνω από τον κλίβανο, το σιδηρουργείο ή την κάμινο· κάποιος, ίσως ο ίδιος ο Φειδίας, έγραψε μια αποτροπαϊκή επιγραφή στο εργαστήριο χρυσοῦ - ελεφαντοστοῦ στην Ολυμπία.

Τα εργαστήρια των σιδηρουργών σπανίως ήταν κοντά στην πηγή του υλικού τους, αφού γενικά έφτανε σε αυτούς από απομακρυσμένα ορυχεία μέσω του εμπορίου και είχε τη μορφή ράβδων χαλκού, κασσίτερου, κράματος χαλκού [μπρούντζου], αργύρου, ή χρυσού. Ακόμη και όταν η πηγή βρισκόταν στην ίδια περιοχή, όπως στην Αττική, οι εργάτες των ορυχείων και οι μεταλλουργοί του αργύρου ήταν, τουλάχιστον από την Κλασική περίοδο, μια ξεχωριστή εργατική δύναμη, κυρίως δούλοι που διέμεναν στα κοντινά «χωριά»· οι μισθωτές των ορυχείων ήταν κατά κύριο λόγο επιχειρηματίες και όχι αργυροχόοι. Τα εργαστήρια των σιδηρουργών από την άλλη πλευρά έτειναν να είναι πολύ πιο προσιτά στους κατοίκους της πόλης ή του χωριού — έτσι ο Ησίοδος (*Εργα και Ημέραι* 493-495) αναφέρεται στην ευχαρίστηση να τριγυρνά κανείς το χειμώνα γύρω από τη φωτιά του σιδηρουργού· ορισμένοι μεταλλουργοί εργάζονταν κοντά σε ιερά, σε κατάλληλη θέση για αυτούς που ήθελαν μεταλλικά αντικείμενα ως αναθήματα για το ναό. Οι εργασίες που μπορούσε να κάνει ένας μεταλλουργός περιλάμβαναν τη βελτίωση και ορισμένες φορές τη δημιουργία κράματος, τη χύτευση και τη σφυρηλάτηση του υλικού του, ανεξάρτητα από το είδος μετάλλου που επεξεργαζόταν· υπήρχε αναμφίβολα εξειδίκευση, σε σημείο που οι σιδηρουργοί θα δυσκολεύονταν πολύ να επεξεργαστούν χρυσά κοσμήματα, ενώ οι κατασκευαστές χάλκινων αγαλμάτων θα εργάζονταν ως οπλοποιοί μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Από την άλλη πλευρά, όμως, ο αγαματοποιός πρέπει να εργάζεται και με άλλα υλικά — πηλό, κερί ή ξύλο για το μοντέλο και τη μήτρα της χυτευτής χάλκινης μορφής του —, ενώ άλλες τέχνες προκαλούσαν αδιάκοπα την επινοητικότητα του σιδηρουργού, καθώς υπήρχε ζήτηση για καρφιά παπουτσιών, εξαρτήματα για πόρτες, συνδέσμους και γόμφους για τη λιθοδομή κ.ά.

Η απλή επεξεργασία του λίθου ήταν πανάρχαια, αλλά η μνημειακή αρχιτεκτονική σε λίθο και η μεγάλης κλίμακας γλυπτική εμφανίστηκαν στον ελληνικό κόσμο κατά τον 7ο αι. π.Χ. Οι τεχνικές αυτές δεν ήταν ελληνικές επινοήσεις αλλά προέρχονταν από τους Αιγυπτίους· ωστόσο, οι Έλληνες τεχνίτες πραγματοποίησαν γρήγορα τις δικές τους προσαρμογές, πάντοτε όμως στο πλαίσιο αυτών που καθένας είχε μάθει από το δάσκαλό του. Η εξεύρεση κατάλληλων πηγών υλικού ήταν, ειδικά στην αρχή, σε πειραματικό στάδιο, και η σύνδεση με ένα καλό λατομείο ήταν πάντοτε σημαντική. Δεν αποτελεί έκπληξη ότι, από τα πρώτα στάδια, από την Πάρο προέρχονταν τα ωραιότερα έργα σε μάρμαρο και πολλοί από

τους πιο φημισμένους γλύπτες. Από την εξοικείωση με τους τοπικούς λίθους επωφελούνταν και οι χτίστες· ένας Αργεΐτης χτίστης και οι δύο γιοι του εξασφάλισαν και επεξεργάστηκαν για τη Θόλο της Επιδαύρου ένα σκοτεινόχρωμο αργεΐτικο λίθο, για τον οποίο υπήρχε πιθανώς μακρόχρονο οικογενειακό ενδιαφέρον. Η εργασία στο λατομείο απαιτούσε σχεδόν εξίσου μεγάλη ικανότητα με αυτήν της κατασκευής και της τελικής επεξεργασίας· έκοβαν κάθε ογκόλιθο περίπου στις τελικές διαστάσεις, και άφηναν μόνο ένα προστατευτικό στρώμα μέχρι να τοποθετηθεί από το χτίστη στη θέση του, οπότε και το αφαιρούσαν έως την τελειωμένη επιφάνεια. Ο λατόμος και ο χτίστης ήταν ίσως συχνά το ίδιο πρόσωπο.

Πολλοί γλύπτες και χτίστες περνούσαν ένα μέρος της ζωής τους σε εργοτάξια, όταν όμως απασχολούνταν ιδιωτικά για την κατασκευή αναθηματικών αντικειμένων ή επιτύμβιων μνημείων, θα διατηρούσαν εργαστήρια στην πόλη. Υπάρχουν ανασκαφικές ενδείξεις ότι ο γλύπτης Μικίων είχε ένα εργαστήριο πολύ κοντά στην αθηναϊκή αγορά. Η πολυμέρεια ήταν απαραίτητη, καθώς τα αγάλματα θα κατασκευάζονταν πρώτα με άλλα υλικά, ενώ τα χαρακτηριστικά των τελειωμένων αγαλμάτων θα γίνονταν με πολύτιμους λίθους, μεταλλικά εξαρτήματα, επίθετα τμήματα και ορισμένες φορές με χρώματα. Τα ενδιαφέροντα των λιθοζώων που εργάζονταν σε έργα μεγάλης κλίμακας ήταν πιθανώς πολύ κοντινά, καθώς η άριστη εργασία του χτίστη είχε πολλές ομοιότητες με αυτήν του γλύπτη — ίσως όμως ο οικοδόμος ενός καλοφτιαγμένου τοίχου με λιθοπλίνθους να μην είχε πολλά κοινά με κάποιον που έκανε βοτσαλωτά μωσαϊκά δαπέδων σε ιδιωτικές οικίες.

Οι εξαιρετικά χρήσιμες τέχνες της επεξεργασίας δερμάτων και της ύφανσης αντλούσαν υλικά κυρίως από ποιμενικές πηγές, όσο ήταν δυνατό τοπικές. Η κατεργασία των δερμάτων στις μεγάλες κοινότητες ήταν πιθανώς μια ξεχωριστή ενασχόληση, που δεν περιλάμβανε ίσως τη θανάτωση και το γδάρισμα των ζώων, η κατεργασία του τομαριού στη συνέχεια γινόταν με διάφορα δύσοσμα υγρά. Οι βυρσοδέφες δεν ήταν δημοφιλείς (όπως φανερώνει η σχέση του πολιτικού Κλέωνα με αυτό το απωθητικό εμπόριο), και χωρίς αμφιβολία θα έπρεπε να εγκαταστήσουν τα εργαστήριά τους έξω από την πόλη. Το κατάστημα, όμως, του υποδηματοποιού, όπως και του σιδηρουργού, μπορούσε να γίνει κέντρο κοινωνικών συναναστροφών· ένα από αυτά έχει ταυτιστεί με βεβαιότητα, πάλι κοντά στην αθηναϊκή αγορά, με το κατάστημα του Σίμωνα, που λεγόταν ότι περιποιόταν τον Περικλή και το Σωκράτη. Τα υποδήματα γίνονταν με

παραγγελία, υπήρχαν όμως και τα έτοιμα προς πώληση· εάν στα μεγάλα καταστήματα των πόλεων οι μαθητευόμενοι εργάζονταν αποκλειστικά για την κατασκευή ενός συγκεκριμένου τμήματος του παπουτσιού, όπως υποδηλώνει ο Ξενοφώντας (*Κύρου Παιδεία* 8.2.5), θα πρέπει προφανώς να γνώριζαν όλες τις πτυχές της τέχνης τους. Σύμφωνα πάλι με τον Ξενοφώντα, ο υποδηματοποιός του χωριού έκανε χοντροκομμένες εκδοχές πολλών άλλων δερμάτινων ειδών, ίσως ακόμη και ιπποσκευή, χαλινάρια και χιτώνες για τους γεωργούς, που στην πόλη θα γίνονταν από εξειδικευμένα εργαστήρια.

Η οικιακή παραγωγή αποτελούσε πάντα κύρια πηγή των μάλλινων υφασμάτων, υπήρχαν όμως και οι επαγγελματίες υφαντές, άνδρες και γυναίκες (ορισμένοι από τους οποίους ήταν αναμφίβολα οικιακοί δούλοι που εργάζονταν ως υφαντές). Είναι ασαφές σε ποιο βαθμό η διαδικασία ήταν κατανεμημένη μεταξύ κουρευτών προβάτων, καθαριστών, κλωστοϋφαντουργών, βαφείων, υφαντών και αυτών που έκαναν την τελική επεξεργασία, αν και η βαφή πρέπει να ήταν συχνά μια ξεχωριστή εργασία — ορισμένα κλασικά και μεταγενέστερα βαφεία έχουν αποκαλυφθεί στην ύπαιθρο, όπου υπήρχε κατάλληλος άνεμος, νερό και φυσικές χρωστικές ύλες. Κεντητά και υφαντά σχέδια διακοσμούσαν τα υφάσματα και τις κουρτίνες, με μοτίβα παρόμοια με αυτά που υπήρχαν σε άλλα υλικά. Δε γνωρίζουμε, ωστόσο, εάν και σε ποιο βαθμό έπαιρναν πρωτοβουλίες οι υφαντές για την εισαγωγή νέων ιδεών. Άλλοι κλάδοι αυτού του τομέα αφορούσαν το λινό, ένα υλικό που έμοιαζε με μετάξι και υφάσματα των ιστιών, για τα οποία είναι παράξενη η έλλειψη πληροφοριών, με δεδομένη τη σημασία τους για μια κοινωνία που βασίζεται στα πλοία.

Οι αρχαιότερες παραδόσεις στις τέχνες αφορούσαν την κατεργασία του ξύλου, γι' αυτό ο συντονιστής των δημόσιων έργων δεν ήταν ένας αρχιμάστορας αλλά ένας αρχιμαραγκός ή *αρχιτέκτων*. Στη δικαιοδοσία του μαραγκού, που ήταν πάντοτε εκτεταμένη, περιλαμβάνονταν τα πάντα από παντζούρια οικιών, εξαρτήματα και στέγες, έως πλοία, επίπλωση, άμαξες, εργαλεία και τα πρωτότυπα μοντέλα της μνημειακής λιθογλυπτικής και της αρχιτεκτονικής. Στη βάση του επαγγέλματος, ο ξυλοκόπος και ο υλοτόμος δεν εξασφάλιζαν μόνο το κατάλληλο ξύλο για το μαραγκό, αλλά και πρώτη ύλη για τους ανθρακοποιούς, οι οποίοι παρήγαγαν την καύσιμη ύλη για τους κλιβάνους και τις οικιακές εστίες και οι οποίοι εμφανίζονται φευγάλα στην κωμωδία του Αριστοφάνη *Αχαρνής*.

Δε γνωρίζουμε πολλά για τους κατασκευαστές πλοίων, εκτός από τα

ονόματα μεμονωμένων ναυπηγών που αναφέρονται στους αθηναϊκούς ναυτικούς καταλόγους, ενδεχομένως όμως επικρατούσαν οι ίδιες απαιτήσεις όπως και στις άλλες τέχνες. Ήταν το ίδιο αναγκαίο για το ναυπηγό να συμπεριλάβει στην εργασία του μια ποικιλία υλικών — οστεόκολλα, πίσσα, μεταλλικά εξαρτήματα, σχοινί, λινάτσα — όπως ακριβώς ο χτίστης συνδύαζε τα ξύλινα στοιχεία με την πέτρα και τους τοίχους από ωμές πλίνθους, το κονίαμα και τα κεραμίδια. Οι αθηναϊκοί κατάλογοι υποδηλώνουν οικογενειακό ενδιαφέρον για τη ναυπηγική, και το ενδιαφέρον αυτό επιβεβαιώνεται από το εργατικό δυναμικό στους καταλόγους του δηλιακού ιερού, όπου καταγράφεται η οικογένεια ενός μαραγκού, ο πατέρας και οι τρεις γιοι (οι δύο από αυτούς αρχιτέκτονες).

Οι τεχνίτες και οι χρηματοδότες τους

Η ζωή του τεχνίτη καθοριζόταν όχι μόνο από τη φύση της τέχνης του, αλλά και από την ανάγκη να κερδίσει τα προς το ζην. Αυτό σήμαινε ότι όφειλε να λαμβάνει σοβαρά υπόψη τις επιθυμίες των πελατών. Παράλληλα, οι απαιτήσεις του χρηματοδότη καθορίζονταν από τους αναπόφευκτους περιορισμούς των διαφόρων τεχνών. Ήταν, λοιπόν, κατά κύριο λόγο το κοινό που ωθούσε τον τεχνίτη να δημιουργήσει έργα εξαιρετικής ποιότητας, όπως τα διακοσμητικά στοιχεία στο Ερέχθειο (βλ. εικόνα 11.2) ή τα καλοσχηματισμένα γραπτά αγγεία (βλ. εικόνα 11.4); Ή το κοινό γνώριζε ότι υπήρχε η ικανότητα για να επιτευχθούν αυτά τα αποτελέσματα και ενθάρρυνε τη ζήτηση για αυτά; Ή ο χρηματοδότης ήταν απλώς ένας παθητικός αποδέκτης των εξαιρετικών έργων του τεχνίτη;

Μια ιδέα για τη σχέση μεταξύ του τεχνίτη και του χρηματοδότη αποκύει από τις μαρτυρίες για τα δημόσια έργα. Ο (ειδικός) αρχιτέκτονας και το (μη ειδικό) σώμα των πολιτών ή οι υπεύθυνοι του ιερού που χρηματοδοτούσαν και διεύθυναν το έργο είχαν την ευθύνη για κατασκευές, όπως οι οχυρώσεις, οι κρήνες, τα θέατρα, τα βουλευτήρια, οι ναοί και οι εμπορικές αγορές. Είναι ασαφής η ακριβής συμβολή κάθε πλευράς για την επίλυση των τεχνικών και αισθητικών προβλημάτων, όταν όμως δημοσιεύονταν τα σχέδια, θα προκαλούσαν ασφαλώς συζητήσεις και μεταξύ του κοινού. Όσοι ασχολούνταν με το σχεδιασμό είχαν σπανίως την ελευθερία να καθορίσουν τη διεύθυνση ή την κλίμακα των οικοδομημάτων, καθώς υπήρχαν όρια εξαιτίας παραδοσιακών, πολιτισμικών και λειτουργικών λόγων, που έκαναν τον κατασκευαστή να αποδεχθεί όσα του

Εικόνα 11.4 Γυναίκες σε δημόσια κρήνη. Αθηναϊκή μελανόμορφη υδρία, τέλη 6ου αι. π.Χ.

υπαγόρευαν οι πελάτες του και να περιορίσει τη δική του πρωτοβουλία.

Η επιτυχία των δημόσιων έργων εξαρτιόταν από την επικοινωνία μεταξύ του τεχνίτη και του κοινού σε ένα αμιγώς πρακτικό επίπεδο: πουθενά στο ξεκίνημα ενός προγράμματος δημόσιων έργων δεν υπήρχε ένα έμπειρο δυναμικό επαγγελματιών για το χτίσιμο μνημειακών έργων. Όταν έλειπαν οι ντόπιοι ικανοί μάστορες, θα έπρεπε να μεταφερθούν από αλλού και παρόλο που θα γινόταν ασφαλώς κάποιου είδους «στρατολόγηση» μέσω των διακρατικών επαφών στο πλαίσιο των επαγγελματιών, θα χρησιμοποιούνταν επίσης εμπορικές και διπλωματικές οδοί. Όταν τον 4ο αι. π.Χ. το συγκριτικά μικρό κράτος της Επιδαύρου έπρεπε να εναρμονίσει το μέχρι τότε ταπεινό ιερό του Ασκληπιού με την πρόσφατα αποκτηθείσα διεθνή φήμη του θεού, οι ντόπιοι τεχνίτες μπορούσαν μόνο να εξασφαλίσουν και να συναρμολογήσουν τους λίθους για τα θεμέλια του ναού, να μεταφέρουν με αμάξια το εισηγμένο υλικό από το λιμάνι, να χτίσουν το εργαστήριο των γλυπτών και των διακοσμητών και να κάνουν απλά μεταλλικά εξαρτήματα για τη λιθοδομή και τις πόρτες. Έτσι, οι παραγγελιοδότες του κτιρίου στράφηκαν σε άλλες περιοχές, στην Κόρινθο, στο Άργος, στην Αθήνα και στην Πάρο, για να εξασφαλίσουν τα καλύτερα υλικά και τους ειδικευμένους τεχνίτες (συμπεριλαμβανομένων και των αρχιτεκτόνων), που μπορούσαν να χτίσουν σωστά τους ναούς που είχαν προβλεφθεί. Εδώ, όπως και στους Δελφούς και σε άλλα μικρά κέντρα, οι ξένοι τεχνίτες δούλευαν με συμβόλαια. Τα συμβόλαια αυτά θα απέρρεαν σε κάποιο βαθμό από τις ιδιωτικές συμφωνίες και το διεθνές δίκαιο, που ρύθμιζε τις συμφωνίες μεταξύ της πόλης και των ξένων, έτσι ώστε τα συμβόλαια να είναι δεσμευτικά.

Η εργασία με συμβόλαιο ήταν αυστηρά ελεγχόμενη: ο αρχιτέκτονας έλεγχε την ποιότητα της εργασίας, ενώ οι παραγγελιοδότες του κτιρίου έκαναν τις πληρωμές και επέβαλλαν πρόστιμα, ορισμένες φορές μάλλον σκληρά, για την υπέρβαση των χρονικών ορίων, για την αποτυχία να επιδιορθωθεί εργασία που δεν είχε γίνει σωστά, για την καταστροφή άλλων τμημάτων της κατασκευής ή για τη χρησιμοποίηση λιγότερων εργατών από τον καθορισμένο αριθμό. Με αυτό τον τρόπο οι ανάδοχοι του έργου, πολλοί από τους οποίους θα ήταν οι ίδιοι επαγγελματίες τεχνίτες και όχι εργολάβοι, θα επέβαλλαν σκληρή πειθαρχία στους συναδέλφους τους εργαζόμενους.

Όπου ήταν συγκεντρωμένη μεγάλη εργατική δύναμη, όπως στην Αθήνα στα μέσα του 5ου αιώνα, οι παραγγελιοδότες των κτιρίων έκαναν

πολύ περιορισμένη χρήση των συμβολαίων (ίσως μόνο για διακοσμητικά στοιχεία) και επέλεξαν την απευθείας μίσθωση τεχνιτών για το μεγαλύτερο μέρος του έργου. Οι λατόμοι, οι αμαξάδες, οι μαραγκοί, οι χειριστές του αναβατήρα των λίθων (από τους πρόποδες στην κορυφή της Ακρόπολης) έπαιρναν καθορισμένο ημερομίσθιο, η πληρωμή τής πιο εξειδικευμένης εργασίας γινόταν με το κομμάτι, οι γλύπτες των ανάγλυφων για παράδειγμα εισέπρατταν ενιαία αμοιβή, εξήντα δραχμές για κάθε μορφή ή 240 δραχμές για μια σύνθεση που περιλάμβανε δύο ανθρώπινες μορφές και ένα άρμα, ενώ οι μαραγκοί και οι χτίστες πληρώνονταν με τον ογκόλιθο ή το δοκάρι. Με αυτό το σύστημα οι μεμονωμένοι τεχνίτες δεν μπορούσαν να κάνουν τις δικές τους συμφωνίες, όπως έκαναν αναμφίβολα όταν υπήρχε προσφορά εργασίας που προέβλεπε τη σύναψη συμβολαίου.

Ποια ήταν στην πραγματικότητα η χρηματική αξία με την οποία προσδιόριζε η κοινότητα την εργασία για τα δημόσια μνημεία; Οι ημερομίσθιοι εργάτες κέρδιζαν τα ίδια περίπου χρήματα με τον πολίτη-στρατιώτη που βρισκόταν σε εκστρατεία — μία δραχμή· αυτή ήταν η αμοιβή των αρχιτεκτόνων στην Αθήνα του 5ου αιώνα και στην Επίδαυρο του 4ου αιώνα, αλλά οι αρχιτέκτονες, αν και ήταν επαγγελματίες υπό μία έννοια, αποτελούσαν αξιωματούχους του κράτους, που ανταμείβονταν με μια τιμητική θέση και δεν ήταν μεροκαματιάρηδες τεχνίτες με πλήρη απασχόληση. Όσον αφορά τους τεχνίτες που εργάζονταν με το κομμάτι, δε γνωρίζουμε πόσο χρόνο χρειαζόνταν για να ολοκληρώσουν την παραγγελία (συγκρίσεις με σύγχρονα δεδομένα είναι μόνο κατά προσέγγιση), ή τι άλλου χτιστών που έκαναν τις ραβδώσεις στους κίονες της ανατολικής πρόσοψης του Ερεχθείου εισέπρατταν διάφορα ποσά ως αμοιβή ανά κάθε πρυτανεία (περίοδος 36 ή 37 ημερών), που συνδέονταν ενδεχομένως με τον αριθμό των ραβδώσεων που είχαν κάνει ως εκείνη τη χρονική στιγμή· καμιά από αυτές τις πληρωμές δεν ήταν ίση με το ημερομίσθιο της μίας δραχμής, και οι έξι ομάδες δε δούλευαν όλες μαζί κατά τη διάρκεια κάθε πρυτανείας, στοιχείο που υποδηλώνει ότι κέρδιζαν το μεροκάματό τους από ιδιωτικές παραγγελίες στο ενδιαμέσο. Σωζόμενες μαρτυρίες συμβολαίων πληρωμής δε δείχνουν τις αμοιβές ανά εργαζόμενο, ούτε προσφέρουν μια ασφαλή βάση για να αποφασίσουμε εάν υπήρχε μια καθορισμένη αμοιβή για ορισμένες οικοδομικές εργασίες που ίσχυε γενικά σε εργοτάξια ναών. Ενδεχομένως οι τεχνίτες που έρχονταν από άλλες περιο-

χές σε μικρούς ή απομακρυσμένους τόπους επιτύγχαναν καλύτερες συμφωνίες από ό,τι οι μισθωμένοι τεχνίτες ή όσοι εργάζονταν με το κομμάτι σε πολυάσχολα κέντρα όπως η Αθήνα. Ακόμη όμως και στην Αθήνα η οικοδόμηση ναών ήταν περιστασιακή, όχι συνεχής δραστηριότητα· είναι εξίσου πιθανό, λοιπόν, ότι η σχετική σπανιότητα της απασχόλησης για χτίστες μνημειακών οικοδομημάτων αντιστάθμιζε την εξαιρετική αξία τους, και έτσι ακόμη και οι πιο φημισμένοι τεχνίτες θα περιόριζαν τις προσδοκίες τους για πλούσιες απολαβές.

Η πρόοδος ενός έργου καθοριζόταν συχνά από τη λεπτή ισορροπία μεταξύ της προσφερόμενης απασχόλησης και των διαθέσιμων εξειδικευμένων τεχνιτών και όχι από οικονομικές ή πολιτικές παραμέτρους. Όταν επρόκειτο για την άμυνα, η πόλη θα διέταζε τους τεχνίτες της να εργαστούν, και έτσι οι Αθηναίοι εξέδωσαν ψήφισμα ότι οι ναυπηγοί θα έπρεπε να πάνε στις αποθήκες ξυλείας της Μακεδονίας και ότι χρειαζόνταν χτίστες, μαραγκοί και αρτοποιοί για τη μεγάλη εκστρατεία στη Σικελία. Ορισμένοι, όμως, ικανοί μάστορες θα προτίμησαν ίσως άλλες προσφορές εργασίας, καθώς η επαγγελματική κινητικότητα ήταν η κύρια εξασφάλισή τους εναντίον της ανεργίας και της ένδειας.

Τα στοιχεία για την προσωπική περιουσία των τεχνιτών είναι λιγοστά· τα αναθηματικά ανάγλυφα, όπως αυτό του υποδηματοποιού Διονύσιου (βλ. εικόνα 11.1) είναι σπάνια, και τα ανεκδοτολογικά στοιχεία υποδηλώνουν ότι συγκριτικά ελάχιστοι — γλύπτες και ζωγράφοι που τους προστάτευε κάποιος σαν τον Μεγάλο Αλέξανδρο — ξεπέρασαν το επίπεδο της οικονομικής άνεσης. Δεν γνωρίζουμε κάποιον τεχνίτη που να είχε καταλάβει κάποιο δημόσιο αξίωμα, εκτός από ορισμένους αρχιτέκτονες. Ωστόσο, οι τεχνίτες μπορούσαν να προσδιορίσουν την αξία που το κοινό, οι χρηματοδότες τους, προσέδιδε στην εργασία τους μέσω της δυνατότητας που τους δινόταν να υπογράφουν τα έργα τους (βλ. εικ. 11.5). Είναι επίσης σαφές από πολλές «υπογραφές» τεχνιτών ότι και ο χρηματοδότης αισθανόταν επίσης να ενισχύεται η φήμη του συνδεδεμένος με τον τεχνίτη που είχε χρησιμοποιήσει. Το άγαλμα της φτερωτής Νίκης στην Ολυμπία είχε την επιγραφή:

Οι Μεσσήνιοι και οι Ναυπάκτιοι αφιέρωσαν [αυτό] στο Δία τον Ολύμπιο ως δεκάτη από τον εχθρό.

Ο Παϊώνιος από τη Μένδη έκανε αυτό [το άγαλμα],

και νίκησε στο διαγωνισμό για την κατασκευή της διακόσμησης της στέγης (ακρωτήρια) για το ναό.

Οι τεχνίτες απέναντι στην κοινωνία

Παρά τα κοινά συμφέροντα που μπορούσαν να δημιουργηθούν μεταξύ των τεχνιτών και των χρηματοδοτών τους, διάφοροι παράγοντες αντιμεμάχονταν τη γενική αποδοχή τους ως πλήρη μέλη της κοινωνίας. Η λαϊκή καχυποψία για τη μυστηριακή γνώση των τεχνιτών, σε συνδυασμό με βασικά προβλήματα λόγω της φύσης των επαγγελμάτων, δημιουργούσε κλίμα απομόνωσης και συνέβαλε στη δημιουργία προκαταλήψεων εναντίον τους. Οι πραγματικοί κίνδυνοι που περικλείονται στην εξόρυξη, στο λιώσιμο των μεταλλευμάτων, στη σφυρηλάτηση, στην όπτηση των αγγείων ή στο σκύψιμο πάνω από τον πάγκο εργασίας δημιούργησαν την ιδέα ότι ήταν όλοι δύσμορφοι και κατά τον ίδιο τρόπο μπορούσαν να θεωρηθούν και ανόητοι, όπως τους θεωρούσαν οι φιλόσοφοι. Η συνηθισμένη περιφρόνηση των αριστοκρατών για τους χειρώνακτες εργαζόμενους εκφράζεται έντονα από το Σωκράτη του Ξενοφώντα (*Οικονομικός* 4. 2-3):

Στην πραγματικότητα, οι λεγόμενες «βάνανυες» ασχολίες αποδοκιμάζονται και δικαίως οι πολίτες δεν τις εκτιμούν. Γιατί πράγματι καταστρέφουν τελείως το σώμα όσων ασχολούνται με αυτές και όσων ασκούν ρόλο επιτηρητή, διότι τους υποχρεώνουν να κάθονται καθιστική ζωή και να παραμένουν σε κλειστούς χώρους, ενώ ορισμένοι από αυτούς περνούν ακόμη και όλη την ημέρα δίπλα στη φωτιά.

Γι' αυτό, ο σιδηρουργός Ήφαιστος, παρόλο που είχε θεϊκές ικανότητες, ήταν αντικείμενο χλευασμού για τη χλωρότητα και το ογκώδες σώμα του. Ανεξάρτητα, όμως, από την αντιμετώπιση του κοινού, φαίνεται ότι η αλληλεγγύη μεταξύ των Ελλήνων τεχνιτών τους δημιουργούσε αντιστάσεις εναντίον της περιφρόνησης. Οι βιοτεχνικές ζώνες που υπήρχαν, η μία για παράδειγμα ήταν κοντά στην αθηναϊκή αγορά, θα ενίσχυαν την αλληλεγγύη, ενώ συγχρόνως θα ενθάρρυναν την ανταλλαγή σχεδίων και τεχνικών και το ανταγωνιστικό πνεύμα που συνέβαλε ιδιαίτερα στη δημιουργία αξιόλογων έργων. Οι γλύπτες και οι ζωγράφοι συναγωνίζονταν

Εικόνα 11.5 Αττική επιτύμβια στήλη του Αριστίωνα, που έχει την υπογραφή του δημιουργού της (Αριστοκλή), τέλη βου αι. π.Χ.

μεταξύ τους και για τις δημόσιες παραγγελίες (βλ. παραπάνω): στην Αθήνα οι αγγειοπλάστες συμμετείχαν σε διαγωνισμούς που οργανώνονταν από το κράτος: υπήρχε άμιλλα μεταξύ των αγγειογράφων και απέναντι στους γλύπτες και στους ζωγράφους: οι αρχιτέκτονες των ναών προσπαθούσαν να κάνουν κάτι περισσότερο από ό,τι είχαν καταφέρει οι προκάτοχοί τους. Η επιθυμία για διάκριση ήταν διάχυτη σε όλες τις τέχνες, και το επιτύμβιο επίγραμμα ενός ξένου που δούλευε στα ορυχεία και ενός Αθηναίου ξυλοκόπου βεβαίωναν για τον ένα ότι «κανένας δε με ξεπερνούσε στη γνώση της τέχνης μου» και για τον άλλο ότι «μα το Δία, ποτέ δεν είδα καλύτερο ξυλοκόπο».